

Anmeldelser

Palle O. Christiansen: Kulturhistorie som opposition. Træk af forskellige fagtraditioner, Samleren, København 2000, 243 s., 248 kr.

Igennem de seneste 20 år er »den nye kulturhistorie«, historisk antropologi eller hvad man nu vælger at kalde den, for alvor vundet frem i lande som USA, Frankrig, England og Tyskland, hvor den i stigende grad fortrænger den ældre samfundsvidenskabeligt inspirerede og kvantitative socialhistorie til fordel for en mere klassisk, humanistisk, kvalitativ kulturhistorie. Det, der gør den ny i forhold til ældre tiders kulturhistorie, er ikke så meget dens emnevalg, som det er den eksplicite teoretiske tilgang, der styrer de enkelte undersøgelser. I ældre tid betragtedes kulturhistorien oftest som noget kuriøst, der ikke behøvede at blive analyseret i sammenhæng med den politiske og økonomiske historie, men netop som noget, der stod ved siden af, og som så meget andet af den tids historieforskning var kulturhistorien heller ikke særlig teoretisk, men overvejende empirisk funderet. Under indtryk af den franske Annalesskoles pionérarbejder er der imidlertid siden 1950'erne blevet gjort grundigt op med den ateoretiske kulturhistorie til fordel for en ny og teoretisk funderet kulturhistorie.

Det er denne vestlige kulturhistoriske tradition, såvel den gamle som den nye, Palle O. Christiansen tager under kyndig behandling i den her foreliggende bog. Udgangspunktet er, som titlen antyder, at kulturhistorien altid er blevet skrevet i opposition til noget andet. For den gamle kulturhistoriske tradition – den som herhjemme f.eks. repræsenteres af Troels Troels-Lund – var det den da fremherskende nationale politiske historie, som man stod i opposition til. I slutningen af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet mente mange professionelle historikere nemlig, at rigtig historie var og blev politisk historie (der findes endnu folk, der mener sligt). Kulturhistorie var overflødig og ligegyldigt, ja faktisk uværdigt at beskæftige sig med. Den nye kulturhistoriske tradition står imidlertid ikke i opposition til hverken politisk eller anden binstreghistorie, men derimod til 1) den kvantificerende socialhistorie, som vandt frem i 1950'erne – også under indtryk af Annalesskolens mangefacetterede forskning – og som har præget den vesteuropæiske socialhistorie frem til vore dage, og 2) den del af den socialhistoriske tradition, som ret naivt har antaget, at fortiden er direkte tilgængelig for nutiden gennem en læsning af kilderne. Særligt den retning, som går under betegnelsen

New cultural history er fortalere for, at der eksisterer et sprogligt filter imellem os og fortiden, som ikke uden videre lader sig afkode. Her må en grundig og dybdeborende analyse til.

Foruden den oppositionelle synsvinkel er det forfatterens særlige pointe, at der faktisk ikke er nogen direkte kontinuitet mellem de gamle og de nye kulturhistorikere. Traditionen fra »de gamle« uddøde med dem, og blev ikke taget op af en yngre generation. Og de historikere med kulturhistoriske interesser, som senere dukkede op, hentede ikke deres inspiration herfra, men derimod fra nabofag som antropologi og sociologi.

Imellem de mere ekstreme yderzoner af kulturhistorien befinder sig en række andre kulturhistoriske traditioner – i Frankrig særligt Annalesskolen repræsenteret af Fernand Braudel og hans elever, og i Danmark f.eks. en overset og »glemte« historiker som Georg Hansen, der, hvis han havde fået de rette »vækstbetingelser«, måske kunne have været blevet en af de helt store kulturhistorikere i det 20. århundrede. I England har man *History from below*, i Tyskland *Alltagsgeschichte/Historisches Anthropologi*, i Italien mikrohistorie og i USA den nævnte *New cultural history*.

Men hvad er det for en slags historie, som disse betegnelser står for – og hvad er lighederne og forskellene imellem dem? Det er dette, som Palle O. Christiansen har sat sig for at indvie danske læsere i. Vi har på dansk ikke tidligere kunnet læse om den nye kulturhistories mange retninger og indfaldsvinkler, ja de færreste herhjemme har vel overhovedet hørt om den, og det er heri, at bogens store fortjeneste ligger. Kyndigt og autoritativt guider Christiansen læseren rundt mellem de forskellige genrer, omtaler og beskriver kort en række af hovedværkerne og hovednavnene på de forskellige områder, og sætter de enkelte forfattere og deres værker i relation til hinanden. Det kan netop kun blive til omtale af enkelte forfattere og værker, men disse kan så forhåbentlig vække til yderligere interesse hos læseren, der på baggrund af bogen selv kan søge videre ud i det nye, kulturhistoriske univers.

Bogen er opdelt i fem kapitler, hvoraf det første introducerer os til de store skikkelser i den ældre kulturhistorie: folk som Burckhardt, Lamprecht, Huizinga m.fl. Dernæst fokuseres i kapitel 2 på den tyske historieforskning, hvor der i slutningen af det 19. århundrede blev udkæmpet nogle drabelige slag mellem den politiske og den kulturelle histories fortalere og bagtalere. Mellem fortalerne var bl.a. vor egen Troels Troels-Lund, som ragede alvorligt uklar med den tyske historiker Dietrich Schäfer. I ka-

pitel 3 beskrives derefter den danske kulturhistoriske tradition med udgangspunkt i Troels-Lund, Johannes Steenstrup, Valdemar Vedel, Vilhelm Grønbech, Hugo Matthiessen og Georg Hansen. Disse forskeres arbejder sættes i relief og deres betydning underkastes en historiografisk analyse.

I kapitel 4 vender Christiansen tilbage til det internationale udblik og introducerer os for begrebet »Historisk antropologi«, og denne retnings inspirationskilder i den amerikanske antropologi og den franske mentalitetshistorie (der jo, vel at mærke, var delvis inspireret af antropologen Henri Levy-Bruhl). I kapitlet omtales bl.a. den amerikanske antropolog Clifford Geertz, der qua sin banebrydende forskning i 1960'erne og 1970'erne om nogen blev faderen til hele den nye kulturhistoriske genre, og vi præsenteres også for folk som Emmanuel Le Roy Ladurie (forfatteren til *Montaillou*) og Natalie Zemon Davis (forfatteren til *The return of Martin Guerre*).

I kapitel 5 gives der introduktioner til den tyske og italienske mikrohistorie, den franske og amerikanske kulturhistorie og der slutes af med den litterære historicisme, som den kommer til udtryk hos Michel Foucault og amerikaneren Stephen Greenblatt m.fl. Slutteligt rundes bogen af med en epilog, hvori Christiansen causerer over kulturhistoriens betydning, og hvad det er den kan, som andre retninger og metodiske tilgange ikke kan. I epilogen træder forfatteren for alvor i karakter og løfter sløret for, hvor han selv står i den historieteoretiske debat. Dette gør han f.eks. på s. 214, hvor han gør sig til talsmand for det synspunkt, at dele af fortiden ganske enkelt ikke kan begribes med udgangspunkt i moderne fagbegreber, men snarere skal sanses og fornemmes med følelserne på samme måde, som musik kan formidle et budskab uden brug af ord: »Vi ved alle, at billedkunst, myter og musik kan give os indsigter, som det er næsten umuligt at nærme sig gennem det mere prosaiske fagsprog. Derfor er det så meget mere nødvendigt at være åben over for, at det måske netop er tekstens poetiske kvaliteter, der kan få i det mindste dele af de fortidige sandheder frem«. Og derfor er formen af mindst lige så stor betydning som indholdet. Det, Christiansen her taler om, er hvad vi kunne kalde fornemmelsen eller den poetiske erkendelse, og den har forbindelse med den form for viden, man kan opnå ved at kende et stort kildemateriale til bunds. Man får her ofte en række erkendelser – eller rettere – fornemmelser af erkendelse, som man imidlertid ikke er i stand til at dokumentere på traditionel vis, og som man derfor heller ikke er i stand til at beskrive inden for det gængse historiesyn. Men denne erkendelse kan formidles videre til læseren via et særligt brug af sproget – det poetiske.

Det er en læseværdig og interessant bog, som Palle Christiansen her har begået. Først og fremmest fordi den på relativt få sider, kort og præcist, introducerer læseren for de vigtigste positioner inden for den nye kulturhistorie, og selv om man altid kan indvende noget imod valget af de enkelte forfattere og udeladelsen af andre, ændrer det ikke ved, at dette her simpelthen er BOGEN om emnet på dansk. Og det ikke blot fordi, det faktisk er den eneste bog, der eksisterer om dette tema, men simpelthen fordi den er god, og fordi forfatteren har et væsentligt budskab til de kommende generationer af historikere.

Peter Henningsen

Jens Anker Jørgensen, Henrik Madsen og Brian Patrick McGuire (red.): Fjernt fra menneskers færden. Sider af Esrum Klosters 850-årige historie, C.A. Reitzel, København 2000, 188 s., 225 kr.

Åbningen af Esrum Kloster som nordsjællandsk kulturcenter i 1997 har affødt stor interesse for klostrets historie, ikke mindst understøttet af de udstillinger om klostre og klosterkultur, der i mellemtiden er blevet afholdt på stedet. Det er også som en videreførelse af *Bogen om Esrum Kloster* fra 1997, at denne samling af bidrag til klostrets og klostervæsenets historie skal ses.

Bogens struktur er bygget således op, at bidragene starter med omtalen af de moderne tiltag – restaurationen af de tilbageværende klosterbygninger – og herefter bevæger man sig tilbage i historien for at slutte med cistercienserordenens allerførste tid, før grundlæggelsen af Esrum som cistercienserkloster. Samtidig er bidragene brikker til en mosaik omkring klostrets vidtspændende historie; arkitektens overvejelser om restaureringen, brugen af klosteret som flygtningelejr for lettiske flygtninge efter 2. Verdenskrig, klosterhaven, om klostre som stutierier, om cisterciensisk ikonografi, en oversættelse af et af den hellige Bernhards breve – for blot at nævne nogle af emnerne.

Der skal ikke her kommes ind på de enkelte artikler. Mange af dem er god læsning og giver spændende vinkler for den, der vil vide mere efter at have besøgt bygningerne. Andre spreder blikket ud over Europa og kan give ny viden om den orden, som besad klosteret med dets jordtiliggende i dets storhedstid. Atter andre giver os ny viden om de funktioner, som klosteret fik efter Reformationen.

Enkelte steder kan fortællelæden gå ud over fagligheden. Hippologen burde måske have haft lidt hjælp fra redaktionens faghistorikere til at undgå at tale om storhertuger af Sachsen i 12. århundrede, eller til at forstå, at det faktum, at

Esrum havde datterklostre i Venden ikke involverede nogen egentlig dansk overhøjhed over disse klostre. Hans artikel om cistercienserklostrenes hesteopdræt er spændende, men der skal ikke gøres forskel på den kapitalistiske udnyttelse af stutervirksomheden i Danmark og Tyskland ved at proklamere, at Esrums datterklostre hurtigt blev til firmaet *Zur grauen Kutte*. Nogle kedelige anslag af nationalchauvinisme kunne være undgået. Redaktionen burde nok også have fanget en noget usikker henvisning i Trine Tving Jensen og Tanja Maj Kristensens artikel om kalkmalerierne fra 1600-tallets første halvdel. I denne redigerede version af deres afgangsupgave har nogen glemt, at der ikke er en litteraturliste, så note 1, »*J. B. Löffler: op. Cit., s. 3.*« virker noget uformidlet.

Disse bemærkninger skal imidlertid ikke overskygge, at vort kendskab til Esrum Kloster og cistercienserordenen er blevet rigere med denne bog. Vi får interessante indblik i brugen af klostret i tiden efter Reformationen, og paralleller til vor egen tid findes mange steder: Historien om, hvordan de gamle 1500-tals dekorerede loftsbjælker i den store sal forsvandt, uden at Nationalmuseets embedsmænd opdagede det, da klostret under Besættelsen blev indrettet til opmagasinering af rigets bibliofile, arkivalske og museale klenodier, er som skabt til at pege fingre af den måde, som forvaltningen af den kulturhistoriske arv i kongeriget til tider hovedløst forløber. Historien om de lettiske flygtninge, der i deres isolation brygger øl – og lejrledelsens lyse-slukkende virksomhed, da man opdager initiativet og hælder det færdige produkt i kloakken – er som taget ud af en håndbog i flygtningeadministration. Kombinationen af artikler, der beskæftiger sig med sider af husets restauration og bygningsmæssige udvikling, med de aktiviteter, der er foregået i og omkring huset og med den ide-mæssige baggrund for husets eksistens, gør, at læsningen af denne bog bliver let og behagelig.

Karsten Gabrielsen

Hakon Lund: Danmarks Havekunst indtil 1800, bd. 1, Arkitektens Forlag, København 2000, 1200 (alle 3 bd.) 1530 kr. for alle 3 bd. (sælges kun samlet), og

Helle Ravn: Havetid. Den almindelige danske have – kulturhistorisk set, Langelands Museum, Rudkøbing 2000, 163 s., 195 kr.

Havekulturens historie er rigtig sat på dagsordenen for tiden, og to af de nyligt udkomne bøger tager udgangspunkt i hver sin ende af dette

store emne. Det fremgår tydeligt af bogtitlerne, at vi har at gøre med to forskellige fagtraditioner: *Danmarks Havekunst* er skrevet af kunsthistorikeren dr.phil. Hakon Lund, mens *Havetid* med undertitlen *Den almindelige danske have* er skrevet af etnologen, museumsinspektør på Langelands Museum Helle Ravn.

Danmarks Havekunst er et pragtværk, der vil komme til at bestå af 3 bind, der dækker havekunstens udvikling i Danmark fra midten af forrige årtusind og til i dag. I dette første bind beskæftiger Hakon Lund sig med den tidlige havekunst, de ældste kilder og deres fortolkningsmuligheder frem til overgangen til den romantiske have. Værket er kronologisk opbygget, men kronologien brydes af store og grundige kapitler om private haver og enkelte havearkitekter som Johan Cornelius Krieger, Nicolas-Henri Jardin og Johannes Wiedewelt. Det er en stor opgave, Hakon Lund har påtaget sig, og der er da heller ingen tvivl om, at hans arbejde med havekunstens historie i en menneskealder gør ham til en særdeles kyndig fører rundt i havelandet. Han understreger, at det netop er havekunst og ikke havebrugets historie, ej heller planternes liv eller botanik, der er hovedsagen. Bogen er blevet en guldgrube af anlægsplaner, tegninger og dejlige fotos samt en informativ præsentation af de store haver og parkers historie i Danmark.

Hakon Lund skriver i et herligt levende sprog fx i indledningen om havefesten i Frederiksberg Have i anledning af Caroline Mathildes fødselsdag 1769 – det var »hende der havde *Struensee* som *sengekammerat*«. Og kunsthistorikerens personlige vurderinger kommer også tydeligt frem ved andre lejligheder. Der bliver ikke lagt fingre imellem, når han skriver om planen over Løvenborgs Slotshave anlagt i 1750'erne af gartneren Johan Georg Scherg: »*hans klippeteknik har været formidabel. Med sine rappe fingre har han fået uglet haven ud som et mindre pænt fruentimmer, der vækker opsigt på et nobelt sted, sjuskeriet skinner igennem, planen er talentløs*« (s. 246). Meget bedre står det ikke til ved andre parker – der tales om stilløshed (s. 33), og at Vemmetoftes have har ikke udmærket sig for sin tid (s.109). Denne karaktergivning kan man studse lidt over som kulturhistoriker, eftersom det trods alt må være af stor betydning at kunne komme tæt på de enkelte havers historie og funktion uanset deres kunstneriske kvaliteter. Men klar tale kan også være forfriskende, og bogen er interessant læsning og rummer et væld af oplysninger, som enhver haveinteresseret vil elske at fordybe sig i. Bogen er forsynet med litteraturliste, sted- og navneregister

Helle Ravns ærinde er et ganske andet. Hun beskæftiger sig som kulturhistoriker med den almindelige danske have – et begreb som desværre ikke bliver defineret nærmere. Men som det nævnes i indledningen: Der hører haver til

60% af danske boliger – så der er nok at tage fat på. Bogen er på mange måder et pionerarbejde, og den rummer mange fine iagttagelser og overvejelser og et interessant billedmateriale, der ikke hidtil har været publiceret. Bogen indledes med en historisk oversigt over havens udviklingen gennem 300 år. Disse afsnit giver overblik, men når der skal fortælles havehistorie gennem 300 år på ca. 40 sider bliver det naturligvis stærkt forenklet, når det sker i 4 tidsbilleder af en fiktiv gårds have. Faren er bl.a., at historien ikke bliver differentieret i forhold til regionale variationer.

Helle Ravns tese er, at der endnu den dag i dag findes 2 danske havetyper: den borgerlige have og bondehaven, omend det næppe er i rene former. Andre begreber som pyntelighed og nytteværdi gøres også til genstand for diskussion, men Helle Ravn vender desværre ikke tilbage til dem i et mere konkluderende afsnit.

I andre kapitler er der sat fokus på forandringer i haven: kulturelle, funktionelle og plantemæssige – og forholdet mellem hus og have. Særligt interessant finder jeg analysen af haven som ramme for kontakt til andre mennesker (informelt og formelt) og kapitlet om havens og familiens livscyklus – nogle af de klassiske etnologiske arbejdsfelter.

Flere af haverne kunne fortjene at blive analyseret mere uddybende fx. C.W. Suhrs arbejde eller en enkelt veldokumenteret husmandshave. Det kunne have givet anledning til en demonstration af de tidligere nævnte begreber i en empirisk praksis. Men Helle Ravn har meget på hjerte (også bevaringen af haver som kulturarv) og det er forståeligt, at det kan være svært at vælge. Bogen indeholder desuden engelsk summary, oversigt over litteratur og upubliceret materiale samt fotoliste.

Danmarks Havekunst og Havetid er to bøger om haver i historisk perspektiv af vidt forskellig karakter, størrelse, udstyr og fagligt udgangspunkt. Man kan glæde sig over den frodighed i studiet af havekultur som bøgerne er udtryk for. Og håbe at der vil følge debat og mange undersøgelser efter disse to bøger.

Lene Floris

Lone Liljefalk, Carsten Porskrog Rasmussen og Alan Havsteen-Mikkelsen: Hertugens Søbygård – bygningshistorie, drift og restaurering, Ærø Museum, Marstal 2000, 45 s., 98 kr.

Danske slotte og herregårde er godt stof, hvad den stadige strøm af herregårdslitteratur til den brede, kulturhistorisk interesserede læserskare vidner om. Men der er oftest tale om en meget

ensidig fokusering på cremen af de største herregårde med de arkitekturhistorisk mest interessante bygningsanlæg. Derimod er der langt mellem bøgerne om de mange mere anonyme anlæg rundt om i landet.

Hertugens Søbygård – bygningshistorie, drift og restaurering udgivet af Ærø Museum, er en markant undtagelse fra denne tendens. Som den ene af bogens tre forfattere skriver om anlægget: »I de sidste mere end 200 år har Søbygård kun adskilt sig fra øens andre bondegårde ved bygningerne og især det markante dobbeltvoldsted, de står på, og som har været den synlige påmindelse om gårdens historie (...) Voldstedet har derfor i rigt mål opfyldt det formål 1500-tallets voldgrave havde: ikke at holde fjenden ude, men at fortælle den forbipasserende, at dette er en herregård!«. Her er der med rette tale om et anlæg i »mellemlasse«.

Bogen består af tre artikler. I »Søbygårdanlægget – en bygningshistorisk undersøgelse« giver historiker Lone Liljefalk en indgående redegørelse for Søbygårds bygningshistorie, som hun meget præcist har sammenfattet i de sidste 12 linier, hvor trådene trækkes fra hertugtidens prestige- og produktionsanlæg med voldgrav og borgbanker (ca. 1580-1729) over krongodstiden, hvor prestigen blev skåret bort, så huset fremtrådte som en beskeden embedsbolig (1729-1784) og godt hundrede år som nyskabt borgerhus (1784-1876) til gården blev bolig for en gårdmandsslægt, der ved begyndelsen af det 20. århundrede fandt huset for upraktisk og flyttede ud. Det foreløbig sidste nye liv har Søbygård fået som museumshus og ramme for øens kulturliv.

Herefter tager lektor Carsten Porskrog Rasmussen over i artiklen »Søbygård herregård og gods 1571-1772« med en kompetent skildring af godsdriften og godsøkonomien fra herregården blev skabt af hertug Hans den Yngre ved nedlæggelsen af fire gårde omkr. 1580 og frem til nedlæggelsen af hovedgården i 1771-72, som den sidste hovedgård på øen. Endelig afslutter arkitekt Alan Havsteen-Mikkelsen med artiklen »Restaureringen og Slottet og stensætningen« om restaureringsarbejdet med Søbygård siden begyndelsen af 1980'erne.

Alle tre artikler er velskrevne og layouten læsevenlig. Bogen er overdådigt illustreret med såvel farve som sort/hvide billeder af Søbygård fra alle vinkler måske lige med undtagelse fra luften, hvor der mangler et billede, der viser hele anlægget. Der er her grund til at fremhæve de mange smukke billeder i bogen, som desværre står lidt i modsætning til den kontrastfattede og flade sort/hvide gengivelse på forsiden af Søbygårds bygherre hertug Hans den Yngre.

Emnemæssigt har Lone Liljefalk og Alan Havsteen-Mikkelsens artikler meget tætte berøringsflader, hvad der desværre har ført til

overlappinger. Ikke mindst kommer dette frem i det centrale citat fra tilstandsbeskrivelsen af Søbygård fra 1633, der først citeres på tysk i Lone Liljefalks artikel (s. 9f) og siden i dansk oversættelse i Alan Havsteen-Mikkelsens artikel med en henvisning til originalteksten i Lone Liljefalks artikel. Her burde redaktøren nok have grebet ind og fjernet den tyske originaltekst og bevaret den dansk oversættelse af hensyn til bogens ikke-tyskkyndige læsere. Det andet sted, hvor de tætte grænseflader træder frem, er i vurderingen af slottets teknisk enstående hvælvkonstruktion og stensætning fra slutningen af 1500-tallet, som Alan Havsteen-Mikkelsen med henvisning til ingeniør Sørensens analyse tillægger hollænderen Simon Stevin (s. 44), mens Lone Liljefalk meget håndfast afviser, at der kan sættes navn på dette professionelle stykke ingeniørarbejde. Bortset fra, at vi på den sparsomme plads får omtalt og vurderet den samme bygningstekniske detalje to steder i bogen, så bliver den mindre faste i troen her overladt til selv at afgøre, hvor loddet skal lægges i den bygningshistoriske strid.

Selv om bogen er skrevet af faghistorikere, der ikke ejer ærøboernes ganske særlige kærlighed til »Slottet«, så er *Hertugens Søbygård* blevet en smuk publikation, der ikke alene fortjener en læserskare på Ærø, men også hos bygnings- og godshistorisk interesserede uden for øen.

Kim Furdal

Hanne Raabyemagle: Christian VII's Palæ, Amalienborg I-II, Christian Ejlers Forlag, København 1999, 628 s., 1200 kr.

Christian VII's Palæ på Amalienborg er af arkitekturskribenten Steen Eiler Rasmussen blevet kaldt et af verdens mest fuldendte arkitekturværker. Det er dette det allerprægtigste af de fire palæer, der tilsammen indgår i pladsanlægget omkring J.F.J. Salys rytterstatue af Frederik V, som behandles i kunsthistorikeren Hanne Raabyemagles storværk, den hidtil mest omfattende kunsthistoriske undersøgelse af palæet.

Palæet blev opført i midten af 1700-årene for landets mægtigste mand, overhofmarskal A.G. Moltke, den eneste af Amalienborgs fire bygherrer der også formåede at få arkitekten Nicolai Eigtved til at stå for interiørerne. Moltkes ambitioner, kunstneriske smag og økonomiske formåen gjorde indretningen af palæet så fyrsteligt, at det blev rigets fornemste privatbolig. Kort tid efter dets indvielse i 1754 døde Eigtved, men

Moltke fortsatte med enkelte banebrydende nyindretninger, skabt af tidens førende kunstnere, først N.H. Jardin, siden C.F. Harsdorff. Det første af de to store bind, som udgør tyngdepunktet i værket, behandler bygherren A. G. Moltkes epoke i 1700-tallet, det andet bind omhandler palæet som kongebolig, idet det, efter Christiansborg Slots brand i 1794, to år efter Moltkes død, blev købt af Christian VII til residens.

Ole Feldbæk har skrevet et indledende afsnit, der fortæller om manden Adam Gottlob Moltke og hans levnedsløb fra læreårene i amtmandsboligen på det landlige Møn, magtens år ved Frederik V's hof som monarkiets mægtigste mand og de sidste års politiske eksil frem til hans død på Bregentved 1792. Det giver et godt overblik over denne mangefacetterede og begavede personlighed, som hjælper læseren godt på vej. Herefter kommer en omfattende og detaljeret gennemgang af palæets bygnings- og indretningshistorie i 1700-tallet. Vi følger det hele fra planlægningen af Frederiksstaden og byggeriets projektering, eksteriørets færdiggørelse 1752-53, facadearkitekturens opbygning og skulpturelle udsmykning med interessante arkitekturhistoriske linier bagud i tid og ud i Europa. Derefter præsenteres en dybtgående gennemgang af rummene, deres disposition og indretning. For at give et så fyldestgørende og levende indtryk som muligt af rummenes udseende hos Moltke har forfatteren ikke valgt en kronologisk gennemgang fra kunstner til kunstner eller fra stilperiode til stilperiode. Læseren føres i stedet på en rundgang i huset fra gemak til gemak. Her beskrives hvad der vides om indretningen, og de vigtigste ændringer i de enkelte rum diskuterer undervejs. Det er efter min mening en meget vellykket disposition, som underbygges af den funktionelle grafiske teksttilrettelæggelse, smukt udført af Mette og Eric Mourier så det er let at følge med på rundgangen.

Primært billedstof i form af originale bygnings- og interiørtegninger eller samtidige billedmæssige skildringer af palæets interiører er kun yderst mangelfuldt bevaret. For at kunne rekonstruere interiørerne har forfatteren derfor først og fremmest måttet basere sig på de skriftlige kilder, og hvor de flyder rigeligt har den kunst- og arkitekturhistoriske fortælling kunnet uddybes og sættes ind i bredere sammenhænge. F.eks. berettes indgående om den fornemme gave fra den franske konge Louis XV til Moltke, en serie på 6 tapeter med kinesiske motiver, *la tenture chinoise*, der blev skabt efter Francois Bouchers forlæg i vævede tapeter fra manufakturen i Beauvais. Den franske tapetgaves historie er baseret på korrespondance mellem den franske ambassadør i København og den franske udenrigsminister, så man får ikke

alene kunsthistoriske oplysninger om tapeterne men også et interessant indblik i diplomatiets snørklede gange i datidens europæiske magtspil, hvor indretningskunst og storpolitik kunne komme til at hænge sammen. Men Moltke havde naturligvis også samlinger af porcelæn, et naturaliekabinet med samlinger af konkylier, mineraler, zoologiske objekter, kunstkammergenstande og medaljer samt et stort bibliotek, der blev indrettet af Jardin i 1757. Her var der ikke alene bøger men også en stor og berømmet samling af tegninger og kobberstik. Alt gennemgås minutiøst og er med til at udbyde vort indblik i en højtbevaget, internationalt orienteret og ambitiøs statsmands interesser i 1700-tallets ånd.

Det andet bind følger palæets liv som kongebolig frem til de seneste års restaurering og nyindretning af de mange rum. Efter Christian VII's død i 1808 benyttedes palæets pragtsuiter fortsat af hoffet ved festlige lejligheder. I nogle årtier tjente palæet også som embeds- og repræsentationsbolig for udenrigsministeren, men fra 1885 blev det gæste- og repræsentationspalæ, en dobbeltfunktion, der stadig er i brug – især efter den seneste restaurering.

Lykkeligvis har palæet ikke været udsat for væsentlige ændringer, hverken i bygningsmassen eller i interiørerne. Trods løbende nymonteringer og vedligeholdelsesarbejder var en gennemgribende hoveddistandsættelse og nyindretning imidlertid nødvendig, og værket afsluttes med en gennemgang af hele det vældige restaureringsarbejde, der gennemførtes 1982-96, både med hensyn til facaderestaureringen og interiørets restaurering og nyindretning 1992-96 og endelig haveanlæggets retablering 1997.

Hanne Raabyemagle var Slots- og Ejendomsstyrelsens konsulent under denne restaurering, hvor hun har kombineret kunsthistorikerens og bygningsarkæologens arbejde. Værket om Christian VII's palæ har hermed en stor dokumentationsværdi, idet hun her, udover at fremlægge ny viden, iagttagelser og undersøgelser om bygningen og dens indretning, også forklarer og redegør for baggrunden for restaureringsarbejdet: valg af materialer, nye dispositioner, ombygninger og ændringer, hvormed man får indblik i den standende og mangefacetterede diskussion mellem bevaringseksperter og andre fagfolk om autenticitet.

Sproget er varieret og naturligt, og teksten underbygges på mesterlig vis af Ole Woldbyes yndefulde fotografier af rum, trappeløb og detaljer. Resultatet er blevet et pragtfuldt værk om et pragtfuldt hus, der til fulde løfter arven efter palæets grundforsker Christian Elling, som allerede i 1945 udgav de berømte *Amalienborg Interiører*.

Mette Skougaard

Esben Graugaard og Rigmor Lillelund: Råsted sogn 1600-1900. Mennesker og hændelser i et vestjysk hedesogn, Holstebro Museums skriftrække bd. 4, Holstebro 1998, 349 s., 295 kr.

Holstebro Museum har udgivet endnu en fornem og smukt udstyret sognehistorie. Det er en grundig og velskrevet monografi om Råsted sogn, som dækker den periode, hvorfra vi har skriftlige kilder. Sognehistorien starter altså ikke med oldtiden, men i 1600-tallet, og den slutter ca. 1900, dvs. omkring det tidspunkt, hvor mands minde i dag begynder. Kun ejendomsregisteret til sidst i bogen er ført helt op til nutiden. Her gives der på basis af matrikler, jordebøger samt skøde- og panteprotokoller en nøgtern oversigt over beboere, fæstere og selvejere i sognets gamle gårde og huse. Sene udstykninger fra det 20. århundrede som f.eks. parcelhuse er ikke medtaget i registeret.

Ejendomsregisteret viser, at der fra sidst i 1800-tallet og indtil omkr. 1940 udstykkedes godt en snes ejendomme i sognet. Heraf et par stykker på hedelodder. Folketallet i Råsted sogn steg fra 191 i 1801 til 263 i 1901. I 1930 nåede indbyggertallet op på 351, men i 1955 var det igen faldet til 263. I 1682 var under en femtedel af Råsteds jord opdyrket, og det var først omkring 1960, at man nåede op på, at knap halvdel af sognets jord var opdyrket. Det kunne måske derfor have været interessant, om forfatterne også havde interesseret sig for udviklingen i sognet i den første halvdel af det 20. århundrede. I forordet begrundes de, hvorfor de har valgt netop Råsted sogn som studieobjekt, men ingen steder forklarer de afgrænsningen opad i tid.

Den snævre tidsmæssige ramme – 1600-1900 – er imidlertid en styrke ved bogen. Det er den afgrænsning, der gør, at bogen fremstår som en meget velkomponeret helhed. Det hænger sammen med, at Råsted sogn er et udpræget ruralt område, og i den henseende er sognet på trods af de økonomiske og sociale forskelle, som forfatterne beskæftiger sig med, også en ret så homogen størrelse. Endvidere bygger sognehistorien på et meget omfattende og meget bredt udvalg af det kildemateriale, som traditionelt benyttes i lokalhistoriske fremstillinger, og det materiale har forfatterne gennemgået meget grundigt og udnyttet særdeles godt.

Bogen om Råsted sogn har en næsten klassisk opbygning, og er alligevel anderledes. Det er ganske bevidst, idet forfatterne ønsker at tilføje den traditionelle sognehistorie nye kulturhistoriske perspektiver. De starter, som man har gjort i så mange andre monografier, med en gennemgang af sognets »Struktur, topografi og folk«. Her

fortælles om bebyggelsen, om jordernes beskaffenhed og deres dyrkning og om befolkningssammensætningen. I kapitel 2 behandler de »Natur« – åerne, sandet og heden –, og derefter følger kapitlet »Bondeliv«, der fortæller om fæstebønder, udskiftningen, sognerådet og liv og død. I »Veje« redegøres der for infrastrukturen i det tyndt befolkede og meget langstrakte sogn, som gennemstrømmes af Storåen og Lilleåen, hvilket besværliggjorde kommunikationen. Slægten Vad på gården Arnsbjerg sad i fire generationer fra allerførst i 1800-tallet og indtil 1951 som sognefogeder i Råsted, kun afbrudt af perioden fra ca. 1820 til 1843. På den baggrund fortælles der om sognefogedinstitutionen. Sognefogeden udgjorde den lokale politimyndighed, og det følgende kapitel 6 omhandler forhold, hvor sognets folk kom »På kant med den almindelige orden«. Det næste kapitel handler om tjenestefolk og deres vilkår, mens det efterfølgende beskæftiger sig med »Folkene i husene« – de mange folk, for hvem dagligdagen blev hård og sjældent kun nøjsom, men langt oftere kummerlig og fattig i et lille hus på heden i landbosamfundets marginaliserede udkant. Kapitel 9 »Krigstid« fortæller især om, hvordan budskabet om »slavekrigen« blev modtaget, om unge mænd fra sognet, der deltog i de slesvigske krige, og om den patriotiske holdning i Råsted. Her gives en skildring af en fest i 1852 i Gammel Mølle til minde om Slaget ved Isted. Det fortælles, at møllen var dekoreret med adskillige Dannebrogssflag – såvel bygningerne som haven, og det er interessant, fordi det er et tidligt – og fint – eksempel på brugen af Dannebrog. Dette kapitel står lidt alene, måske som en overgang til bogens sidste fem kapitler, som umiddelbart virker langt mere traditionelt definerede. De to små, middelalderlige herregårde i sognet, Stenumgård og Øgelstrup, og deres historie får hver sit kapitel. Det samme gør sognets to møller, Gammel Mølle og Ny Mølle. Til sidst kommer så et kapitel om »Degne og skolevæsen« og et om »Kirken«.

Bogens disposition og den tematisering, forfatterne foretager, er i vid udstrækning bestemt af kildematerialet. Undertitlen, »Mennesker og hændelser i et vestjysk hedesogn«, antyder da også, at vi vil komme til at stifte bekendtskab med de forhold i sognet, som kilderne nu engang kan give os indblik i. Således kan forfatterne f.eks. ikke berette noget om vækkelserne og det folkelige røre i sognet sidst i 1800-tallet, men må konstatere, at »kilderne lader os i stikken ved helt at mangle eller ved tavshed«. Til gengæld udnytter de to forfattere i reglen det materiale, de har, fuldt ud. Det lykkes dem faktisk i flere kapitler at sætte oplysningerne ind i andre sammenhænge end de traditionelle, lokalhistoriske temaer, og derved bibringer de os væsentlig ny viden og får præciseret eller perspektiveret visse forhold i det vestjyske landbosamfund.

Forfatterne betragter Råsted sogn som et typisk vestjysk hedesogn. Sognet udgjorde ét ejerlav, og bebyggelsen bestod af enestegårde. Jorderne i sognet hørte til i den dårlige ende af boniteringsskalaen og bar betegnelser som f.eks. ond jord og idel rød flyvesand. Engene langs Storåen og Lilleåen led til tider under vandflod og karakteriseredes som blødagtige, og udbyttet af engene målt i læs hø varierede stærkt (fra 2 til 13 læs) fra gård til gård. På sognets to store gårde, Stenumgård og Øgelstrup, kunne man derimod bjerge henholdsvis 100 og 50 læs hø. Som overalt i Vestjylland var engene omdrejningspunktet i gårdenes økonomi, og forfatterne har i forbindelse med stridigheder om møllevand fundet belæg for, at man allerede i den sidste del af 1700-tallet praktiserede engvanding i sognet. I 1845 begav en ung mand fra sognet sig til Fyn for at blive engvandslærling, og i de sidste årtier i det århundrede blev der anlagt omfattende vandingsanlæg i engene omkring åerne i Råsted.

Samspillet mellem menneske og natur er et af bogens hovedtemaer, og den synsvinkel styrer også gennemgangen af sognets ressourcunderlag og økonomi. Forfatterne har desuden en formodning om, at befolkningen i dette hedesogn var afhængig af forskellige former for binæringer. Det vises dog ikke klart, bortset fra at man kan registrere, at der har været teglbrænding og et par pottepiger i sognet i 1700- og 1800-tallet, ligesom nogle få enlige kvinder ernærede sig som spindersker og bindersker. Ellers må man generelt konstatere, at der aldrig voksede nogen håndværkerstand af betydning frem i sognet i den periode, bogen omhandler.

Et andet centralt perspektiv i bogen er at betragte Råsted sogn som en del af en større helhed. Det kan virke lidt mekanisk, når et afsnit i kapitlet om sognets struktur og topografi kaldes »Et sogn i Bøvlings len og amt«, men intentionen om et større perspektiv går som en rød tråd gennem gennemgangen af bondeøkonomien i 1800-tallet og i udredningen af de sociale og økonomiske netværk, man kan se etableret i den lokale godsadministration, og den anes i overvejelserne om mobiliteten i sognet, herunder også husmændenes og tjenestefolkenes vilkår.

Ved at sammenligne opgivelser over besætningsstørrelser ud fra ekstraskattemandtal 1684-86 med kreaturtællingerne fra 1861 og 1881, belyses det, hvorledes driften på gårdene intensiveredes i den sidste halvdel af 1800-tallet. Den ensporede stuedriftsøkonomi var blevet afløst af en mere nuanceret driftsform også i det vestjyske hedeland, konkluderes det. Det er endvidere interessant at se, at sidst i 1600-tallet havde alle gårde 1-2 heste. Samtidig var der flere heste end køer i sognet og dobbelt så mange heste som stude.

»Æ sønden« lokede mange vestjyder, og kir-

kebogens afgangslister samt tyendeprotokollen viser, at flere unge piger og karle fra sognet søgte tjeneste i Slesvig. Ligeledes viser kirkebogen, at en del karle og kræmmere søndenfra blev udlagt som barnefædre. Den iltre madam Jepsen på Øgelstrup har sat sine spor i politiprotokollen for Ulfborg-Hind herreder i årene omkr. 1840, og disse sager, hvor tjenestefolk følte sig urimeligt behandlet, viser, at tjenestefolkene benyttede sig af retsvæsenet, når der opstod problemer, og at retten var villig til at varetage deres interesser.

En særlig form for mobilitet karakteriserede mange af de folk, der levede i husene på heden. Det var ikke de hårdt arbejdende folk, som boede på de husmandssteder, der skød op i sognet sidst i 1800-årene, men folk, som førte et mere uroligt eller omflakkende liv, men som måske faldt til ro i en af de små hytter på heden. Her var enlige mødre, folk, der ernærede sig ved lidt ulovlig handel, eller ved marginaliserede erhverv som skorstensfejer eller kludesamler. Kunne kræfterne holde til det, kunne man som Jens Jensen, der døde som 27-årig i Knudehus, gå på dagleje og tage hyre som kvægdriver til Holsten eller svinedriver til Mecklenburg.

En ganske anderledes form for mobilitet og social og økonomisk ambition stifter man bekendtskab med i kapitlerne om sognets to store gårde, Stenumgård og Øgelstrup. De er begge middelalderlige adelsgårde. Stenumgård var hovedgård og ejede næsten alle gårde og huse i Råsted sogn, mens Øgelstrup tidligt kom under hovedgården Udstrup, og herefter fungerede den som fæstegård. I 1670 købte den navnkundige, vestjyske godssamler Christen Christensen Linde Stenumgård og samme år også Øgelstrup. Det var begyndelsen til den senere adlede Christen de Lindes eventyrlige karriere, og de to forfattere har fundet endnu en overlevering om grundlaget for de Lindes store rigdom. Frem til 1786 var Stenumgård en forpagtergård i Linde-slægtens godsimperium og blev administreret fra de store godser Nørre Vosborg eller Pallishjerg. I en meget spændende gennemgang af karrierefølget for de skiftende forvaltere på Stenumgård viser forfatterne, hvorledes disse ofte havde tjent som ladefogeder på godset, inden de fik en forpagtning overdraget, og hvorledes de var født ind i eller gift ind i forpagterfamilier ved andre vestjyske godser. Ved Christen Linde de Friedenreichs død i 1786 var en epoke slut. Der blev holdt auktion over hans godskompleks. Køberen af Stenumgård var Niels Wad, der var søn af fæsteren på Øgelstrup, og som havde fået fæstebrev på gården efter faderens død, og derefter i 1778 også havde fået forpagtningen af Nørre Vosborg. Nu ville han selv være godsejer. Godsforpagtningen havde åbenbart været indbringende, og han supplerede med lånt kapital, bl.a. fra svogeren på gården Nørre

Tang. En anden Tang-svoger havde købt Udstrup, to var købmænd og købte desuden hver en herregård, Timgaard og Nørre Vosborg, og en sad på Hanning Hedegård. Ligesom Niels Wad selv var de endvidere involveret i studehandel. En søn overtog Stenumgård og en anden søn Øgelstrup, men de måtte begge forlade deres gårde i 1824 som følge af den økonomiske krise. De nye ejere af de to gårde havde dog også rod i laget af godsforpagtere og i det vestjyske studehandleraristokrati.

Det er lykkedes Esben Graugaard og Rigmor Lillelund at skrive en moderne sognehistorie, som ganske givet i kraft af de gode historier, den fortæller i et godt, livligt og enkelt sprog, vil blive læst og værdsat af mange mennesker i Vestjylland, som har interesse for egnens eller sognets historie. Men bogen fortjener en udbredelse, som går langt ud over lokalområdet og regionen, i kraft af den nye viden, den fremlægger, og de perspektiver, den skitserer. Der er stadig meget at tage fat på, når det gælder Vestjyllands placering i historien og kulturhistorien. Her har vi fået endnu et solidt bidrag til billedet. Forhåbentlig kommer vi til at høre mere om gods- og studehandleraristokratiet og om Vestjyllands integration i den store verden.

Gudrun Gormsen

Kristian Bjerregaard: Holstebro – hvornår skete det? En vestjysk købstad år for år, Holstebro Museum, Holstebro 1999, 319 s., 285 kr.

I dag kender den såkaldt almindelige dansker måske Holstebro for det eksperimenterende Odin Teater eller Holstebro Kunstmuseum; de lidt ældre husker måske kajakroeren Erik Hansen, der vandt guld ved de olympiske lege i Rom 1960 (det første tv-OL), og generationerne umiddelbart før dem ville nok forbinde byen med tobaksindustri, jernstøberier eller eksportsvineslagterier. Nu er bogen *Holstebro – hvornår skete det?* ikke primært bygget op om sådanne institutioner og personer, der har bragt byen på danmarkskortet, og som kunne bruges som billede på den vestlige verdens forandring fra et samfund præget af landbrugs- og industriproduktion og frem mod et kultur- og fritidssamfund. Fremgangsmåden for denne bog har mere ultraditionelt været at indsamle og redigere et væld af oplysninger om Holstebro, så det er muligt at følge den vestjyske købstad år for år fra Kristi fødsel og til og med 1998. Der er ikke tale om en ny genre, da de fleste menneskelige samfund har fundet det nødvendigt at udvikle tidsregninger til fx religiøse, juridiske og historiske formål, og i moderne tid har Politikens Forlag jo

haft succes med sine danmark- og verdenshistoriske *Hvornår skete det?* Men mens Politikens håndbøger bærer præg af at være udtog af brede historiske fremstillinger, er bogen om Holstebro bygget op om enkeltoplysninger fundet i landets arkiver og i andet tilgængeligt kildemateriale. Det gør bogen til et pionerarbejde med dettes styrke og svagheder. Nogle eksempler skal gives i det følgende.

Stednavnet Holstebro kendes først fra 1274, og det nærliggende Tvis (i dag en del af byen), hvor cistercienserne byggede kloster, fra 1163. Af mangel på skriftlige vidnesbyrd, der rækker bagom disse årstal, har man valgt at gøre sig nogle overvejelser om bebyggelsen og stednavnet Holstebro tilbage til »år 0«, hvilket sagligt set er meningsløst, ikke blot fordi år 0 kronologisk er en fiktion, men også, og mere afgørende, fordi der tilsyneladende ikke er nogen arkæologisk begrundelse for at vælge årene omkr. Kristi fødsel som skillelinje. En her i teksten nævnt bebyggelse fra romersk jernalder står helt uformidlet, og når man ved et tilfældigt opslag under året 1973 bliver opmærksom på nogle bronzealderhøje, der nævnes i forbindelse med en vejoplægning, savner man unægtelig nogle oplysninger om, hvornår de første mennesker formodes at være kommet til egnen, om ikke placeret her under »år 0« så under udgravningsårene. Bedre besked får man om Tvis Kloster under året 1163, der følger umiddelbart efter. Her fortælles ikke blot om klostrets grundlæggelse, men også om dets senere skæbne, herunder om udgravningerne ved klostertomten senest i 1978-79, men stadig uden at man ved opslag under de pågældende år kan læse herom.

Mens redaktionen for de mere kildemagre århundreders vedkommende har valgt at perspektivere de enkelte års begivenheder i lokalområdet enten på denne ikke helt konsekvente måde eller ved at omtale andre, mere rigshistoriske begivenheder af betydning for Holstebro, lukkes fremstillingen mere og mere om byen, efterhånden som kilderne flyder mere rigeligt. Fra midten af 1500-tallet er der næsten oplysninger år for år, og så må man være taknemlig for de gode reproduktioner af kort fra midten af 1600-tallet og frem til 1996, der kan hjælpe en udenbys læser til at bevare overblikket.

Under året 1939, godt halvvejs inde i bogen, omtales udgivelsen af *Holstebros historie gennem tiderne 1279-1939* af overlærer og lokalhistoriker J. Aldal, et godt 700-sider stort værk, hvortil Lokalhistorisk arkiv for Holstebro Kommune i 1991 udgav emne- og personregistre, udarbejdet af fhv. vicedadsbibliotekar Kristian Bjerregård. Det var under arbejdet med disse registre, at ideen til *Holstebro – hvornår skete det?* opstod, og i de følgende år blev Aldals oplysninger suppleret ved et omfattende indsamlingsarbejde først og fremmest i lokalarkivet og i

Holstebro Bibliotek og overført til edb. Dette indsamlingsarbejde tog især sigte på tiden efter 1880, der er provinsavisernes store tid, hvilket fremstillingen også bærer præg af, selv om traditionelt godt avisstof som færdselsuheld og forbrydelser er nedtonet. Derimod er spektakulære begivenheder og synlige forandringer i gadebilledet fyldigt omtalt, når de har forbindelse med byens styre, dens erhvervsliv, foreninger og institutioner, hvilket ikke er overraskende, da den slags oplysninger er umiddelbart nemmere at registrere end mere mentalitetsmæssige forhold. Som udenbys læser er det min opfattelse, at handelsstanden står endog meget stærkt i billedet, mens fx idrætsforeningerne udover omtale af mere formelle forhold som stiftelsesår og anlæg/klubhuse har fået en mere ujævn behandling.

Under året 1963 kan man således læse, at det landskendte konditori Karoline lukkede den 1. september, men også at en boghandel i Nørregade udvidedes med en afdeling for fotoartikler (hvilket næppe var en sensation dengang). Derimod nævnes ikke, at der den 18. august samme år blev afholdt en prestigefyldt landskamp i kajakroning mellem Danmark og Japan i byen (men nok at kajakroeren Erik Hansen senere på året blev modtaget af 4000 holstebroere efter sit verdensmesterskab i Jugoslavien). Og teksten til billedet fra 1960, der viser samme Erik Hansen, som fejres sammen med holdkammeraten Erling Jessen efter hjemkomsten fra de olympiske lege i Rom, er upræcis til det misvisende.

Under de seneste år kunne man måske have forventet et par ord om håndboldklubben Tvis KFUM, der nu er en del af sammenslutningen Team Tvis/Holstebro, en af landets mest fremtrædende håndboldklubber og vel som sådan en faktor af en vis betydning i byens liv. Det er imidlertid ikke tilfældet, og i det hele taget fremgår det intetsteds, heller ikke af de fremragende registre, at denne idrætsgren, hvor Danmark har særlige traditioner, har været dyrket i Holstebro. Til gengæld bliver læseren bl.a. gjort bekendt med 4 navngivne restauranter og caféer, der åbnede i 1998.

Holstebro – hvornår skete det? er som nævnt udsprunget af udarbejdelsen af registre til et arbejde fra 1939 om Holstebros historie, hvis forfatter efter omtalen at dømme har samlet på historiske oplysninger på samme håndfaste måde, som en insektsamler jager sommerfugle og spidder dem på rad og række i sin insekttasse. Det er en genre, der har overlevet angreb fra det professionelle historikerlaug gennem mere end 100 år under skiftende konjunkturer af politisk, kulturel, økonomisk og social art, takket være lokale folks kærlighed til deres egn og dens indbyggere ned til mindste detalje. I den udformning som bogen har fået, må den trods sine næsten indbyggede svagheder betragtes som et

pionerarbejde, ikke mindst på grund af de gennemarbejdede person- og emneregistre.

De fleste vil nok finde underholdningsværdien af *Holstebro – hvornår skete det?* begrænset. Til gengæld vil udgivelser som denne i papir- eller elektronisk form kunne give et væld af oplysninger til lokal- og mikrohistorikere i deres bestræbelser på at skabe alternativer til den traditionelle rigshistorie.

Jens Henrik Tiemroth

Søren Mentz (red.): Kampen i Kongedybet. Slaget på Reden, Gyldendal, København 2001, 128 s., 229 kr. og Thomas Lyngby: Den sentimentale patriotisme. Slaget på Reden og H.C. Knudsens patriotiske handlinger, Museum Tusulanums Forlag, København 2001, 160 s., 175 kr.

Jubilæet for Slaget på Reden den 2. april 1801 blev markeret på 200-årsdagen bl.a. med festgudstjeneste i Holmens Kirke, britisk flådebesøg i København og flere bogudgivelser. Søren Mentz' bog knytter sig til en særudstilling på Frederiksborgmuseet og bringer fem artikler, som mere eller mindre handler om Slaget på Reden. Ole Feldebæks korte indledningssessay er et suverænt og elegant rids af de lange linier med særlig betoning af myterne om slaget, som de har overlevet i sindene og i kunsten. Søren Mentz selv gennemgår i sin lange artikel den politiske og ikke mindst den økonomiske baggrund for det skæbnsvangre søslag, idet han lægger forholdsvist megen vægt på kronprins Frederiks rolle i begivenhedsforløbet. Desuden giver Mentz en gennemgang af selve Skærtorsdagsslaget – og i en ganske kort ekstra artikel lidt om datidens britiske og danske kobberstik, bl.a. af Slaget på Reden.

Hvor Feldebæk behandler myterne og Mentz realiteterne, beskriver bogens to øvrige artikler ideologierne og følelserne. Steffen Heiberg skriver tankevækkende om, hvordan det lykkedes den danske enevælde at forene kongetjeneste og borgerdyd, selv om der var tale om ideologiske modsætninger. Bl.a. under indtryk af den franske revolution formåede den opinionsstyrede enevælde at videreføre en traditionel hierarkisering, men i nyt klædebon. Under tidens populære slagord som konge og fædreland begyndte staten i princippet at mobilisere alle samfundsklasser. De ydre tegn på successen så man eksempelvis i uniforms- og ordensvæsenet, som ikke længere blot var forbeholdt en lille elite, men efterhånden kom ud til hele folket. Endelig indeholder bogen en artikel af Thomas Lyngby

og Mette Skougaard om den patriotiske rørelse i 1801. Se herom nedenfor.

Alt i alt er der tale om en nydelig og letlæst bog, hvor der er gjort en hel del ud af illustrationerne. Kvaliteten af artiklerne er let svingende, og der burde have været luget ud i de små uoverensstemmelser, der findes forfatterne imellem – f.eks. i vurderingen af, om Københavns defension var alt for hastigt eller ganske forsvarligt etableret.

Medens den ovennævnte bog tydeligvis henvender sig til et forholdsvis bredt publikum, er Thomas Lyngbys bog om den sentimentale patriotisme skrevet for en snævrere kreds af læsere. Det er en socialpsykologisk detailanalyse af det tankesæt, som opstod på overgangen mellem det 18. århundredes patriotisme og det 19. århundredes nationalisme. Disse generelle og vanskeligt håndterbare mentale strømninger eksemplificerer Lyngby ved mønsterpatrioten H.C. Knudsen og hans indsats.

Hans Christian Knudsen var født i 1763 i jævn københavnske kår, blev uddannet som murer, men kom via nær forbindelse med arveprins Frederik ind på Det kongelige Teater i 1786 og blev skuespiller. Under indtryk af den truende udenrigspolitiske udvikling i foråret 1801 forekom en række spontane demonstrationer blandt publikum i Det kongelige Teater. Knudsen fik lov til efter forestillingerne i slutningen af marts at afsyngte aktuelle patriotiske sange fra scenen, ofte iklædt matrostøj, og tilskuerne var ellevilde. Under selve Slaget på Reden sang og deklamerede han på batteriet Quintus for at opdne soldaterne der. Og da den store fælles begravelse af de faldne helte fandt sted den 5. april på Holmens Kirkegård, var det Knudsen, der sang for. Han fik snart hæderstitlen: »*Fædrelandets frivillige sanger*».

Hans mest kendte tiltag er imidlertid den såkaldte Dannebrogsvalfart fra maj til december 1801. Da rejste han rundt til 53 byer i Danmark og Slesvig, hvor han fortrinsvis i kirkerne opførte teatraliske mindehøjtideligheder til ære for søslaget faldne. Samtidig indsamlede han et så betydeligt beløb som 14.656 rigsdaler til de sårede og til de efterladede familier. Arrangementerne, der havde en næsten rituel karakter, omfattede smuk musik, højtidelige sange, opbyggelige taler og symbolske tableaux vivants, som overalt greb det stærkt entusiastiske publikum. Man får et udmærket indtryk af tableauerne og hele sceneriet gennem de to kendte kobberstik af H.C. Knudsens tilsvarende arrangementer under Englandskrigen 1807-1814, hvor man ser ham selv deklamerende og gestikulerende i forgrunden foran en stærkt patriotisk opstilling af fædrelandske symboler, som tiljubles og bekranses af unge hvidklædte kvinder.

Efter vor tids smag virker det hele temmelig højstemt og overdrevet, grænsende til det komi-

ske med alt sit føleri. Thomas Lyngby påviser imidlertid ganske overbevisende, at denne sentimentale patriotisme simpelthen var datidens måde at udtrykke sig på. Den gryende nationale fællesskabsfølelse udgjorde – i hvert fald til en vis grad – en erstatning for religionen. Patriotismen var en overgangsform på vej mod den nye type af omfattende forestillet fællesskab, som national identitet snart kom til at udgøre. Lyngbys socialpsykologiske analyse af hele den patriotiske forestillingsverdens mange u håndgribelige begreber som f.eks. fædrelandskærlighed forekommer vel gennemtænkt og stringent gennemført. Det er derfor meget inspirerende at læse hans smukke bog.

Til slut må der gøres opmærksom på et par andre selvstændige publikationer, som er udkommet på 200-årsdagen for Slaget på Reden. Kommandør Per Wessel-Tolvig har for Holmens Sogns Menighedsråd skrevet *Mindehøjen for 2. april 1801*. Og endelig er der kommet et uændret optryk af professor Ole Feldbæks uomgængelige standardværk *Slaget på Reden*, som første gang udkom i 1985 (anmeldt i *Fortid og Nutid* XXXIII 1986 s. 320-322).

Erik Gøbel

Merete Bøge Pedersen: Den reglementerede prostitution i København 1874-1906, Museum Tusulanums Forlag, København 2000, 191 s., 198 kr.

Det er det københavnske prostitutionsmiljø og de prostitueredes livs- og arbejdsbetingelser, der er omdrejningspunktet i Merete Bøge Pedersens undersøgelse. Hovedformålet er at fremkomme med et andet billede end det forskningstraditionelt har tegnet af de prostituerede, nemlig at de var fortabte eksistenser med tvivlsomme fremtidsudsigter. Ud fra primært kildemateriale påviser Merete Bøge Pedersen, at det gennemgående var lukrativt at være prostitueret, og at det økonomiske element derfor var den væsentligste årsag til, at kvinder gik over til det erhverv. Set i det perspektiv konkluderer hun, at det er misvisende »at betragte de prostituerede som fundamentalt depraverede eksistenser, for hvem fremtidsudsigterne var ringe og armoden stor« (s. 140).

Undersøgelsens periode er afgrænset til det spand af år, hvor loven af 1874 dannede grundlaget for samfundets håndtering af prostitutionsproblemet. Formålet med 1874-loven var at komme den veneriske svøbe til livs og beskytte den offentlige velanstændighed mod prostitutionens uvæsen ved at underkaste prostituerede politikontrol og regelmæssige lægeundersøgelser. Loven skulle ikke forstås som en legalise-

ring af prostitutionen, men alene som et forsøg på at opstille regler for kontrol med de prostituerede. Da kontrollen ikke medførte den forventede nedbringelse af de veneriske sygdomme, blev loven ophævet i 1906.

Som det ældgamle kvindeerhverv prostitution er, har det været genstand for megen forskningsinteresse. Merete Bøge Pedersen omtaler da også i et særskilt kapitel både dansk og international forskning på området. I den danske forskning har det primært været debatten og lovgivningen omkring prostitutionen, der har været i fokus. Det er som nævnt ikke det, der er Merete Bøge Pedersens ærinde. Hun har derfor undladt at inddrage de offentliggjorte debatter og lovgivningsmaterialet, men har koncentreret sig om sagsmaterialet fra politiets arkiv og de årlige beretninger fra Københavns Politidirektør til Justitsministeriet. Bortset fra nogle få historiestuderende, der foruden Merete Bøge Pedersen har benyttet materialet i forbindelse med speciale- eller anden opgaveskrivning, er der tilsyneladende ikke andre, der systematisk har anvendt dette materiale.

I politiets sagsmateriale er den enkelte kvindes tilværelse før og under prostitutionen nøje beskrevet. Materialet indeholder personoplysninger, rapporter og breve, der enten har politiet og de prostituerede som modtagere eller de prostituerede som afsendere. Brevene fra de prostituerede kan f.eks. være til familie og venner.

Merete Bøge Pedersen baserer sin undersøgelse på 21% af samtlige indskrevne prostituerede i perioden, dvs. på i alt 605 sager. På grundlag heraf belyser hun overvejende statistisk de prostitueredes sociale baggrund, alder, virketid, kunder, børn samt livsvilkår og arbejdsbetingelser i øvrigt, der mig bekendt ikke har været offentliggjort tidligere. Men personligt kunne jeg godt have tænkt mig, at hun havde underbygget sin undersøgelse med flere eksempler fra dette spændende og i forsknings-sammenhæng endnu temmelig jomfruelige materiale, så de prostituerede ville være trådt endnu mere frem som personer.

I det første kapitel beskriver Merete Bøge Pedersen det kildemateriale, hun benytter. Her peger hun på, at Landsarkivet for Sjælland mm. efter alt at dømme har foretaget en kraftig udtynding i sagsmaterialet, hvilket har gjort, at sagsmapperne for 1614 prostituerede er blevet kasseret. Gitte Brinkbæk, der i forbindelse med en opgave under historiestudiet har benyttet det samme materiale som Merete Bøge Pedersen, mener, at denne opfattelse beror på en misforståelse. Hun argumenterer for, at der kun mangler 681 sager, og at Landsarkivet formentlig aldrig har modtaget dem. Også politiets procedure i forbindelse med sagsbehandlingen mener hun Merete Bøge Pedersen har misforstået, hvad derfor resulterer i misvisende konklusioner. Det

er en diskussion, der ikke skal uddybes yderligere her, idet der kan henvises til Gitte Brinkbæks anmeldelse af Merete Bøge Pedersens undersøgelse i *Historiske Meddelelser for København* 2000.

Merete Bøge Pedersen afslutter sin undersøgelse med i en epiløg at trække tråden frem til nutidens Danmark. Til 1998 hvor regeringen fremlagde et lovforslag, der dels afkriminaliserede prostitutionen, dels gjorde det strafbart at være kunde hos prostituerede under 18 år. Hun peger på, at fokus med denne lovgivning for første gang i dansk prostitutions historie er rettet mod de prostitueredes kunder.

Bogen er forsynet med tabeller og illustrationer. Særlig interessant er efter min mening fotografierne af de prostituerede kvinder, der ikke stammer fra sagsmaterialet, men er lånt fra Politihistorisk Museum. Efter bedste forbrydermodel er kvinderne fotograferet dels en face, hvor de er iført overtøj, dels halvt i profil iført kjole. Intet ved disse fotografier signalerer, at der var tale om andet end ærbare kvinder med et borgerligt og anstændigt arbejde. Så overholdt kvinderne bestemmelsen i det københavnske regulativ for offentlige fruentimmere, der forbød dem at vise sig »i usømmelig eller opsigtsvækkende Dragt,« var der ingen synlig forskel på dem og andre af byens kvinder.

1874-loven havde ikke den ønskede virkning i samtiden. Men den har efterladt et stort og spændende materiale, der gør det muligt at komme tæt på den tids prostituerede. Det er det Merete Bøge Pedersen har benyttet sig af i sin undersøgelse.

Nete Balslev Wingender

Verner Bruhn og Jørgen Steinicke: *Modvind og medvind. Ribe Seminarium 1899-1999*, Ribe Statsseminarium, Ribe 1999, 240 s., 175 kr.

Ribe Seminarium er et af Danmarks 22 resterende lærerseminarier, hvoraf kun 6 er statsseminarier. I 1970'erne og 80'erne tyndede staten kraftigt ud i seminarierne, men Ribes overlevede igen, som det har gjort nu i 100 år. Seminariets beliggenhed i en for de fleste fjern egn af landet betød, at overlevelse altid var en kamp, og det har bl.a. krævet megen politisk held at vinde kampen. Sejren vidner om respekt for den vare Ribe Seminarium altid har leveret. Samme respekt fortjener seminariets jubilæumsbog. Den formår meget mere end at være et navlebeskuende erindringskrift eller en florumvundet ode. Det er redeligt håndværk skrevet i et godt og fængslende sprog, og den fortæller ikke blot seminariets historie men inddrager også lærerud-

dannelsens historie, i det omfang det er relevant.

Da sognepræst Simon Hansen i 1899 grundlagde seminariet fulgte en svær tid som privatseminarium. I 1918 overtog staten det som landets første statsseminarium for kvinder, og det fungerede sådan til 1948, hvor tiden bød, at adskillelsen mellem kønnene ophørte. I 1967 oprettedes hf-kusur, og i 1989 blev seminarierne i Esbjerg og Tønder lukket og efterlod Ribe Seminarium som Sydvestjyllands regionale uddannelsescenter for læreruddannelse.

Bogen er opbygget kronologisk i 13 kapitler og afsluttes med en udførlig fortegnelse over kilder og litteratur samt et navneregister. Alle perioder i seminariets historie er behandlet med samme grundighed i det omfang kilderne tillader det. Ribe Seminarium har i de 100 år haft mange navne, der har afspejlet seminariets struktur og status, og på s. 225 står, »*Det eneste der binder disse navne og den tid, de spænder over sammen, er i virkeligheden et eneste: uddannelse af lærere*«. Seminariets bygninger har udviklet sig i takt med antallet af studerende og undervisningens form og indhold.

Illustrationerne er velvalgte og spænder fra monumentale illustrationer af koryfæer og bygninger, over glimt fra dagligdagen, til små detaljer fra genstande og skrifter. Bortset fra et kedeligt smudsomslag er layoutet smukt, men farveillustrationer savnes. Forfatterne har i margenen suppleret teksten med små kildecitater, og det fungerer godt, som glimt fra virkeligheden i den løbende tekst om helheden.

Der er lavet et stort forarbejde med at finde kilder i Rigsarkivet, på Landsarkivet for Nørrejylland, Ribe Lokalhistoriske Arkiv og Ribe Seminariums Arkiv, bl.a. 7 protokoller (kaldet dagbogen) om livet på seminariet 1918-1989, som skiftende forstandere har ført. Fra tidligere elever og lærere er der indsamlet erindringer og billeder, og der er brugt beretninger fra årsskrifter. Dokumentation er i orden. Enhver med interesse for seminariehistorie bør have denne bog på litteraturlisten, og den er velegnet som inspirationskilde for andre, der skal skrive institutionshistorie.

Asger Svane-Knudsen

Jens Bang: *Bang & Olufsen, Fra vision til legende*, Vidsyn, Holstebro 2000, 592 s., 695 kr.

Audio-videokoncernen Bang & Olufsens 75 års jubilæum blev markeret med en række aktiviteter, hvoriblandt var udgivelsen af bogen om virksomhedens historie. Forfatteren er Jens Bang, søn af den ene grundlægger af B&O. Han var i årene 1957-1990 tilknyttet virksomheden

bl.a. som produktplanlægningschef (1963-1984). Den foreliggende bog er en beskrivelse (ofte meget personlig) og dokumentation af den udvikling, virksomheden, har gennemgået. Det hele startede på herregården Quistrup, da studiekammeraterne fra Århus Elektroteknikum i 1925 begyndte radioeksperimenterne i det mekaniske værksted i tårnværelset, hvor radioproduktionen hurtigt kom i gang. Bogen er gennemillustreret og giver ikke blot en fotografisk virksomhedshistorie, men både en beskrivelse af de mennesker, der stod bag, samt produkternes udvikling både teknisk og designmæssigt. Man kan sige, at der her er tale om en illustreret kultur- og industrihistorie. Teksten fylder mindst i denne 592 sider omfattende bog, men illustrationsmaterialet er valgt med omhu, og er med til at understrege teksten, der er en kronologisk gengivelse af udviklingen i virksomheden, men samtidig forsynet med et utal af små historier, der giver liv til fremstillingen. Besættelsestiden har naturligvis også fået sin særlige plads, især da Struer-virksomheden i modsætning til de øvrige radiofabrikker ikke arbejdede for besættelsesmagten. Peter Bang og Svend Olufsens arbejdsdeling, som gennem årene havde vist sig naturlig og formålstjenlig, kom også til at gælde deres indsats under besættelsestiden. Mens Peter Bang fortrinsvist arbejdede på de indre linjer i fabrikken, var Svend Olufsen virksomhedens ansigt udadtil. Denne arbejdsdeling betød også, at Peter Bang ikke var informeret om det illegale arbejde, mange af B&O-arbejderne var involveret i. Under de hyppige forhør han var til hos besættelsesmagten, kunne han derfor ikke komme til at tale over sig. I slutningen af 1944 var besættelsesmagtens utilfredshed med B&O blevet så stor, at det kun var et spørgsmål om tid, før det gik galt. Natten mellem 14. og 15. januar 1945 blev fabrikken i Gimsing schalburteret under ledelse af Bothildsen-Nielsen, men allerede to år senere stod en ny fabrik parat. To gange blev virksomhedens produkters udformning udsat for kritik. Første gang var i 1933, hvor arkitekt og professor Ole Wanscher betegnede radioapparaterne fremstillet af kaukasisk nød og med grævlingeben, som en teaterdekoration tegnet af møbelhandlerens yngste lærling. I 1954 blev kritikken gentaget, denne gang af Poul Henningsen, der spurgte: »Er det fiskehandlere eller kartoffelgrosserere, som i deres fritid sysler med at tegne disse ting?«. Siden da har design konstant været på dagsordenen i B&O, idet PH's kritik medførte, at der indledtes et omfattende og frugtbart samarbejde mellem virksomheden og en række af landets bedste arkitekter og formgivere. Fremstillingen skjuler ikke, at der i tidens løb har været tale om op- og nedture, men begivenhederne i det sidste årti får ikke så megen plads, dog beskrives den break-point-plan, som den nuværende administrerende direktør

Anders Knutsen og en ny direktion fremlagde i 1991, hvorved der kom ny fart i virksomheden. Der er meget at hente i bogen om Bang & Olufsen, ikke kun om virksomhedshistorie, men også om den udvikling Danmark har gennemgået i samme periode.

Henrik Vedel-Smith

Jørgen Elsø Jensen: Hasseris – fra landsby til forstad, Hasseris Grundejerforening og Museumsforeningen Hasserisstuerne, Hasseris 2000, 184 s. Distribueres gennem Odense Universitetsforlag, 250 kr.

Åh, gaber man – endnu en af disse bøger »fra en fortid til en nutid«. Men det er det ikke. For det første er bogen grundig, velskrevet, smukt trykt og har gode kort. For det andet er Hasseris en ikke helt almindelig landsby.

Enhver større by har en bydel eller forstad, hvor de velhavende bor. Hovedstaden har sit Nordsjælland, Odense har sit Hunderupkvarter, Århus har sin Riisskov – og Aalborg har Hasseris. Men hvor de førstnævnte velhaverforstæder ligger i landskaber med øjnefaldende attraktioner såsom skove, søer, åer eller kyster, har smukke landsbyer med gamle kirker og idylliske kirkegårde, og måske et romantisk udflugtssted – så er Hasseris' attraktioner ikke indlysende – eller var det ikke da villaforstaden opstod: Udsigt over Limfjordens enge mod vest med den tilhørende stride vestenvind, og industri i form af teglværker og cementindustri med tilhørende råstofgrave. Fra en status som forstadskommune blev Hasseris ved kommunalreformen i 1970 lagt sammen med Aalborg i lighed med 13 andre forstads- og omegnskommuner. Ikke uden modvilje fra Hasseris'erne.

Det har været forfatterens ønske at beskrive den vestlige forstad til Aalborg, Hasseris, med vægt på vekselvirkningen mellem det naturgivne terræn og menneskenes formning af det gennem tiderne. Derfor gives der først god besked om den undergrund, der gav vilkårene for den landbrugsmæssige anvendelse, senere betød opkomsten af tegl- og cementproduktion, for endelig at give plads for forstadsbebyggelse. Man kan vist tilføje: Kridtundergrunden giver også godt vand. Der fortælles omhyggeligt om skabelsen af de solide kridtlag under store dele af Danmark, fulgt af istidsaflejringerne, ikke mindst af ler – og det hævdede landskab, der er så karakteristisk for det nordlige Himmerland. Hasserisområdet ligger tilmed på sin egen »ø« i Limfjordslandskabets enge.

Herefter berettes om den menneskelige indvandring, først mere generelt, siden mere kon-

kret, hvor fund vidner om bosættelse – især i form af gravhøje fra den yngre bondestenalder for ca. 3.500 år siden. Med sideblik til så fjerne steder som Færøerne fortælles om, hvorledes landsbyen Hasseris, der lå langs øens rand på dens vestside, udviklede sig. Den middelalderlige landsby er typisk for Himmerlands landsbyer ved at udnytte både »højsletten« og de omgivende enge i et raffineret dyrkningsmæssigt samspil.

Men nordøstsiden af øen lå tæt ved købstaden Aalborg, der i middelalderen var en af Danmarks største og rigeste byer. Naboskabet har gennem århundreder haft væsentlig betydning for Hasseris. Således fik Hasserisøen ikke egen kirke nær eller i landsbyen, men indgik i et landsogn til en af Aalborgs kirker Skt. Peder frem til Reformationen. Herefter blev Skt. Peder nedlagt og landsognet lagt under Skt. Budolfi (1542). Den nordøstlige del af øen ejedes af »Aalborg« – først som jorder til St. Jørgensgården, derpå til dens helligåndshospital og senest til Aalborg Slots ladegård. Ladegårdens jorder blev i begyndelsen af 1800-tallet overtaget af nogle af Aalborgs velstående borgere, og det var dette ejerskab, der lagde grunden for villabyen på øens nordøstdel, der voksede op fra midten af 1880'erne. Naboskab mellem bedsteborgere kan altså også være lokaliseringsmotiv for et boligkvarter med repræsentative villae. Ved garnisonens hjælp var der dog plantet lidt skov ved midten af 1800-årene, som vel gav lidt læ. Og så skal den stride vestenvind nok have spillet en rolle ved at blæse industriens røg væk (over mod de mindre velstillede i de østlige forstæder).

Bogens skildring af fremvæksten af Hasseris Villaby på arealerne nærmest Aalborg ledsages af et væld af fine fotos af villaerne fra ca. 1880 frem til 1920'erne. Desuden beskrives forretninger og industrier, hvor især fabrikken Norden og dens cementproduktion fra 1898 frem til i dag får en grundig beskrivelse. Den har rigtignok også gravet nogle store huller i Hasseris-området. Dertil de ejendommelige historier om klokkestabelen (der blev Hasseris' heraldiske symbol) og om den besynderlige udflytning af Svalegården – en 1600-tals bygård på Nytorv i Aalborg, som i 1940'erne lå i vejen for Jydsk Telefon, og som Hasseris tog imod 1947-1952.

Bogen er godt forsynet med kort, og kildefortegnelsen gør meget ud af det foreliggende kortmateriale (der dog ikke er gengivet altsammen), ligesom der er et særligt register over de viste kort. For den inkarnerede kortlæser er det ren glæde med gode kort, som her de geodætiske kort fra 1894 (originalt 1:40.000-kort), fra 1923 (originalt 1:20.000) og 1992 (originalt 1:25.000) – gengivet i henholdsvis 1:30.000, 1:25.000 og 1:25.000. Det vil sige næsten det samme udsnit i næsten samme mål. Hvorfor ikke alle i samme mål og samme udsnit? Dertil egentlige bykort i

større mål med vejnavne og mange andre oplysninger, fra 1938 (Aalborg Kommunes Tekniske Forvaltning) 1:15.000; fra 1962 (Aalborg Stiftstidende) 1:15.000; og fra 1999 (Tele Danmark) vistnok 1:20.000 – beklageligvis i forskellige udsnit. Desværre viser de tre sidste også kartografien elendighed (ikke forfatterens). Mens man med Aalborg Stiftstidende som udgiver i en årække fra omkring 1950 til omkring 1975 kunne udarbejde bykort med et væld af oplysninger (vejnavne, andre stednavne, bebyggelsens karakter og andre topografiske forhold), er nutidens bykort trods mange flere tekniske hjælpemidler reduceret til et kort med vejnavne. Den samme beklagelige kartografiske udvikling har fundet sted i andre større byer, som Århus og København.

Når det i en bog som denne er så vigtigt med gode kort – og relevante – beror det på, at næppe nogen læser, selv ikke den lokale, kender til alle de navne som forfatteren henviser til. Således beskrives Hasseris-øen på s. 24 med et væld af navne, som langt fra alle kan findes på bogens kort. I hvert fald ikke på eet enkelt kort. Og der er mange passager med et nærmest overdådigt navnestof. Til belysning af det ældre Hasseris, fra Matriklen 1683 er markerne og deres navne fra dette tidspunkt tegnet ind over et moderne vejkort. Det viser, hvorledes ager-navne med »tofter« angiver et tidligere Hasseris' beliggenhed. Men et tilsvarende overtryk af udskiftningen ca. 1780-1810 (som vises i sammentegnet og »formindret« form fra omk. 1870) på et moderne topografisk kort savnes. Man kunne have rådet bod på dette ved at vedlægge udskiftningskortet (s. 47) forstørret til 1:25.000 (137%) på en glasklar folie. Dét giver en umiddelbar forståelse af hvad der er sket, og bekræfter forfatterens bemærkning om, at udskiftningens skel blev afgørende for al senere areal-ændelse.

Til belysning af teksten savnes nogle klargørende kort. F.eks. nogle oversigtlige kort, der viser de forskellige Hasseris: Landsognet, det/de senere selvstændige kirkesogne, kommunen, ejerlavene, ligesom der savnes et kort, der viser naboskabet mod vest: Hovedgården Store Restrup, der adskillige gange er inde i billedet som ejer af store dele af landsbyerne. Forfatteren hævder, at grænserne i tidens løb har været uklare og vanskelige at skildre. Men så meget vanskeligere er det for den ikke-indviede læser at få hold på forholdene. Og det er da ikke værre, end at der er hjælp at hente i *Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660* og ganske almindelige kort over kommuner og sogne. Men nævnte atlas er heller ikke nævnt i den ellers meget grundige litteraturliste (dog i note 176). Der er brugt nogle kort fra udskiftningstiden i form af gentegninger udført af en tidligere lokalhistorisk forfatter, Værnfelt (fra

1955). De er desværre ikke helt klare. Især er kortet med Hasseris før/efter branden 1780 (s. 66) mislykket i gengivelsen, hvor det trods signaturforklaringen ikke er til at skelne mellem de brændte og ikke brændte gårde.

Det er med en vis undren man når igennem bogen, for det er ikke Hasseris-øens historie, man har fået fortalt. Det er landsbyen Hasseris's (nu Gl. Hasseris) historie frem til omkr. 1900 på øens vestside og det er historien om villabyen Hasseris på øens nordøstside (incl. Klostermarken) fra dens begyndelse omkr. 1885 frem til 1920'erne, der er tale om. Med enkelte glimt nærmere vor tid. For det første savner den »udenbys« læser lidt mere om landsbyens tilstand i dag – i det mindste et par fotos. Og om de øvrige dele af Hasseris-øen – resten af Ladegårdens jorder (hvor der jo kom både Travbane, Nordjyllands Kunstmuseum, Zoologisk Have, sygehus, Aalborgtårn, Aalborgthal og jernbanestation) og Sofietal med bydelen Skalborg. I Gl. Hasseris-området er der f.eks. bygget kirke udover den omtalte Hasseris Kirke, nemlig Margrethekirken. Og mere generelt – blev det nu så slemt at blive lagt sammen med Aalborg i 1970?

Nok stiller forfatteren i forordet i udsigt, at den foreliggende bog blot er begyndelsen, men det bliver nu vanskeligt at komponere en næste bog, hvis ikke den simpelthen skal hedde *Hasseris – fra landsby til forstad II*. Alligevel er det en spændende beretning om Hasseris – de lokale lærere i geografi (eller hvad faget nu hedder) har fået en guldgrube af stof til belysning af geologien, kulturgeografien, til by- og landskabs-ekskursioner. Læreren får tilmed forærende eksemplere fra den store verden til belysning af stoffet. Og mange gode kort. Den lokale læser får givetvis forklaringer på manganen en ejendommelighed. Den »udenbys« læser må snart til Hasseris og se selv. Det bliver spændende at se næste bind.

Jens Johansen

Ingvert Møller Terkildsen: De sønderjyske domænegårde. Sønderjyske billeder 7, Institut for Sønderjysk Lokalhistorie og Historisk Samfund for Sønderjylland, Aabenraa 2001, 100 s., 148 kr. (for medlemmer af Historisk Samfund 98 kr.).

I serien *Sønderjyske billeder* har Ingvert Møller Terkildsen givet en skildring af domænegårdene, som var statsejede proprietærgårde, før og efter Genforeningen. Terkildsen, der i en årrække har været ansat i Forsvaret, er selv vokset op på en af domænegårdene. Ansvar for billedsiden, som er væsentlig i bogen, er overdraget til

bibliotekar Niels H. Kragh-Nielsen, Vejle, som tidligere selv har skrevet om de seks domænegårde i Rødding kommune. Bogen består af to dele. Først en historisk indledning på 20 sider om domænegårdenes opståen i perioden 1896-1916, deres betydning for tyskheden i Sønderjylland og afviklingen af domænegårdene efter Genforeningen i 1920. Dernæst gennemgås i bogens hoveddel de enkelte domænegårdes historie helt frem til nutiden.

Den preussiske stat overtog den første domænegård i Sønderjylland, Store Barsbøl i Jels sogn, i 1896, nærmest ved en tilfældighed, men indså hurtigt, at statsgårdene kunne udnyttes i nationalitetskampen. Noget tilsvarende gjorde sig gældende med de gårde, som den preussiske stat erhvervede i Polen og Rhinlandet. Gårdene blev ikke drevet ved egentlig statsansatte bestyrere, men blev overladt til forpagtere, der mod en mindre afgift fik indtægterne fra gårdens drift. Til gengæld forventede myndighederne, at forpagterne gjorde en indsats for at fremme tyskheden politisk og kulturelt. Bl.a. fik forpagterne i en række tilfælde overdraget offentlige poster, bl.a. hvervene som amtsforstander og kommuneforstander. Men selve det forhold, at man fik placeret en tysksindet på de store gårde, anså man for et stort aktiv. Gårdene havde desuden et stort folkehold, og også her forventede man, at forpagteren gjorde en indsats for at få de rette folk ansat. De tyske myndigheder ønskede, at domænegårdene skulle blive mønstergårde, der kunne vække opsigt i lokalområdet. Dette skete ved at give gode lånemuligheder for at skaffe penge til inventar og besætning. Og efter statsovertagelsen blev mange af gårdene ombygget og udbygget af den preussiske domæneforvaltning i Slesvig for et stort markbeløb. Der var ligefrem tale om en særlig preussisk domænestil med ekstremt brede og ofte ret korte avlslænger i to etager, og i de ombyggede hovedbygninger var der meget højt til loftet. De arkitektoniske fremmedelementer opfattedes af lokalbefolkningen som symboler på fortyskningen.

I den tyveårige periode 1896-1916 overtog den preussiske stat i alt 36 domænegårde. 25 af dem lå i Haderslev amt i et bælte langs Kongeåen. Ifølge overpræsident von Köller skulle der bygges en vold af ejendomme tværs over landet op mod grænsen for at afskære den direkte forbindelse med Danmark. De øvrige 11 domænegårde var fordelt på de tre øvrige sønderjyske amter. Imidlertid fik de tyske myndigheder ikke nationalpolitisk maksimalt udbytte ud af domænerne, selv om det tyske stemmetal ved valgene steg i nogle af de sogne, hvor der lå en domænegård. Opkøbene af gårdene skete kun i godt 40% af tilfældene fra dansksindede ejere. I de øvrige tilfælde var sælgerne tysksindede eller indifferente. Dog havde det også i de sidstnævnte tilfælde betydning, at gårdene blev sikret for

tyskheden, og at de blev moderniseret. I en række tilfælde viste forpagterne sig imidlertid at være mindre nationalpolitisk aktive end forventet, hvilket utvivlsomt hang sammen med, at de boede blandt dansksindede naboer. Endelig avlede tryk modtryk. Den tyske overtagelse af de store og markante ejendomme vakte opsigt, og de dansksindede blev opmærksom på jordkampens betydning. Modtrækkene var bl.a. dannelsen af Foreningen af 5. Oktober 1898, som ydede lån til dansksindede bønder mod sikkerhed i 2. prioritet, oprettelsen af Nordslesvigsk Kreditforening i 1909 og Landeværnet i 1913.

Efter Genforeningen i 1920 overtog den danske stat domænegårdene for at afvikle dem. Der blev oprettet en institution Domæneforvaltningen for de sønderjyske Landsdele med kontor i Haderslev med P.J. Refshauge som leder. Imidlertid tog det flere årtier, før alle statsejendomme var helt afviklet. Forpagtningskontrakterne, der i reglen gjaldt for 18 år, skulle først udløbe. Der var kun i et enkelt tilfælde tale om opsigelse af kontrakter. Nogle af forpagterne fik endog deres kontrakter forlænget med en mindre periode. Ved andre gårde blev der ansat dansksindede forpagtere. En anden grund til, at afviklingsperioden blev lang, var, at mange af gårdene i krigstiden var blevet forsømt, og at der først skulle gennemføres forbedringer, før gårdene kunne sælges til en ordentlig pris. Desuden skulle der i forbindelse med gårdenes overgang til selveje foretages udstykninger til husmandsbrug. Resultatet blev, at der blev udstykket i alt 321 husmandsbrug fra de i alt 36 domænegårde. Herom jfr. Gunnar Solvangs bøger om husmændene på den tidligere domænegård Rønhave (anmeldt i *Fortid og Nutid* 2000, s. 322-25).

Medens forfatteren hovedsagelig har anvendt trykt litteratur til bogens indledning, bygger bogens anden del, der består af en gennemgang af de enkelte domænegårdes historie, på domæneforvaltningens arkiver og på oplysninger indhentet fra nuværende og tidligere ejere af domænegårdene og fra nogle af de husmænd, der overtog de frastykkede husmandsbrug. Hver gård har fået en beskrivelse på 1-2 sider, hvoraf illustrationerne fylder ca. halvdelen af pladsen, så det er begrænset, hvor dybtgående beskrivelsen kan blive. Følgende oplysninger kan man forvente at finde ved de fleste gårde: Lidt om gårdens tidligste bygningshistorie med navne på ejerne i 1800-tallet, omstændighederne i forbindelse med den preussiske stats overtagelse af gårdene, og de danske forsøg på at hindre overtagelsen, salgspriser (der ofte var højere end markedsprisen), de tyske forpagteres navne og forpagtningsafgiftens størrelse, bygningsforbedringer og nyopførelser, afviklingen af domænegårdene efter Genforeningen, herunder udstykningerne til husmandsbrug (navnene på de første husmænd anføres). Endelig er gårdenes ejerhi-

storie ført helt op til år 2000. Temmelig mange af gårdene er stadig i landbrugsmæssig drift, men en del gårde anvendes i dag til andre formål. F.eks. er Øster Terp og Sottrup stutteri og hestehospital og Lundsgaard vognmandsforretning, medens Trummersgaards ene lade befinder sig i Middelfart havn og benyttes til museumsformål, for at nævne nogle få eksempler.

Da bogen er et billedværk, skal der ofres nogle bemærkninger på illustrationerne. Kun få af billederne stammer fra den store billedskat, som sønderjyske historieskrivere i reglen øser af, nemlig den store samling på Institut for Sønderjysk Historie i Aabenraa. Til hovedafsnittet om de enkelte gårde er den største billedgruppe luftfotos (specielt Sylvest Jensen, men også andre firmaer), i alt knap 30 billeder. Disse er velvalgte, da det giver et godt indtryk af hele bygningskomplekset med de ofte flotte hovedbygninger og de karakteristiske preussiske avlsbygninger, og billederne er optaget, før mange af gårdene er kommet til at ligne industribygninger med store siloer osv. En anden stor gruppe er fotos af hovedbygningerne, hvoraf en række er nyfotograferinger foretaget af forfatteren. Selv om der findes enkelte eksempler med personale, heste og avlsredskaber foran bygningerne, er der forholdsvis få billeder med det daglige liv på gårdene. Koncentration på billeder af bygninger ses også af, at der kun findes forholdsvis få billeder af ejere og forpagtere.

Bogens væsentlige værdi er udover de mange billeder oplysningerne om de enkelte gårde. Den kan derfor anvendes som et nyttigt opslagsværk til en gårdtype, der er mindre end de egentlige herregårde. I modsætning til Traps 5. udgave, som også bringer oplysninger om de fleste domænegårde, er oplysningerne i *De sønderjyske domænegårde* samlet og ajourført. Som så megen sønderjysk lokalhistorie fortæller bogen også om nationalitetskampen mellem dansk og tysk. Desuden fortæller bogen om, hvorfor der i perioden fra 1920 og op i 1950'erne fandtes en særlig domæneforvaltning i Sønderjylland, indtil 1935 varetaget af en særlig institution i Haderslev og derefter af Statens Jordbrugsudvalgs kontor i Tønder.

Erik Nørr

Poul Porskær Poulsen (red): *Kommunal historie – lokal historie*, Sammenlutningen af Lokalkiver, Vejle 2000, 87 s., 100 kr. (medlemspris 50 kr).

Bag titlen gemmer sig et SLA-kompendium med foredrag fra et seminar, der blev afholdt af SLAs kommunearkivsektion og uddannelsesudvalg i marts 1999 på Kolding Stadsarkiv for at inspire-

re til forskning i det kommunale arkivmateriale. Man bemærker her, at der med titlen og med den brede formulering i indledningen ikke lægges op til forvaltningshistorie i snæver forstand, men mere bredt til forskning, der tager afsæt i det primærkommunale arkivmateriale.

Efter en indledning af Poul Porskær Poulsen om forskningssituationen lægger Allan Leth Frandsen ud med en artikel om etableringen af Gedved storkommune i 1970, som skildrer det lokalpolitiske spil. Herefter tager Harriet Hansen over med en artikel om de kommunale værker. Det »kommunale« skal her tages med et forbehold, da mange værker, som hun også selv bemærker, netop ikke er kommunale, men i et andet ikke-kommunalt regi, hvilket giver problemer med kildematerialet, da der som bekendt ikke er afleveringspligt for private virksomheder. Et problem som netop et SLA-kompendium meget gerne måtte have sat mere fokus på i en tid, hvor udlicitering er et tilbagevendende mantra og diskussionsemne i og uden for avisspalterne.

Med »Kultur i Korsør« har Jette Kjærulff Hellesen og Ole Tuxen givet overskriften for en interessant artikel om etableringen af kulturinstitutionerne i Korsør fra slutningen af 1890'erne og frem til begyndelsen af 1990'erne. I artiklen »... at ryste Æbler af eget Træ« tegner Ning de Coninck-Smith et billede af skolevæsenet i Nakskov og det meget målbevidste arbejde for at reformere skolevæsenet, som prægede det socialdemokratiske styre i kommunen i begyndelsen af det 20. århundrede. Endelig rundes kompendiet af med en artikel af Jens Åge Petersen om hans erfaringer med at skrive Kolding kommunes tekniske forvaltnings historie. Her kan ikke mindst bemærkningerne om mulighederne for at skrive jubilæumsskrifter uden retouche give anledning til overvejelser og diskussion. Personligt er jeg ikke sikker på, at minerydningen er så ukompliceret, som forfatteren lader ane.

Med en enkelt undtagelse er artiklerne forsynet med oversigter over det anvendte kildemateriale, så andre har mulighed for at følge i forfatternes spor. I den forbindelse er det ikke helt uvæsentligt, at artiklerne i udpræget grad fokuserer på købstadskommunerne, hvor der ofte findes et ganske fyldigt og ofte meget fyldestgørende kommunalt arkivmateriale. Væsentligt anderledes ser det ud for de ca. 1.300 sognekommuner på landet frem til 1970. Nok er mange af disse inden for de seneste årtier blevet indsamlet og gjort tilgængelige af landsarkiverne og stadsarkiverne, men mine erfaringer er, at sognerådsarkiverne meget ofte er forbløffende tavse om konflikter og brydninger. Her er amtsrådsarkiverne et helt centralt og uomgængeligt kildemateriale, der ofte viser sig væsentligt mere udtømmende end de koncensusorienterede sognerådsarkiver. Man kunne derfor godt have ønsket,

at redaktionen her havde hjulpet de læsere, der interesserer sig for kommunestyret på landet lidt mere på vej.

Kompendiet er gennemgående velredigeret, men noget må være gået galt i Allan Leth Frandsens artikel, så linieafstanden her er blevet en millimeter mindre og dermed fremtræder væsentlig mere kompakt end resten af kompendiet. I 1983 udkom *Brug sognearkiverne* og i 1990 *Kommunal opgaveløsning 1842-1970*, der begge skulle fremme forskning i kommunestyret og brugen af de kommunale arkivalier. *Kommunal historie – lokal historie* indskriver sig i denne række. Må de fromme ønsker fra udgiverens side blive ført ud i livet, så vi fremover i stedet ser ny forskning, meget gerne med komparative perspektiver, der kan bringe lokalhistorien videre.

Kim Furdal

Lars N. Henningsen (udg.): Dagbøger fra Sydslesvig 1999, Skrifter udgivet af Studiefællesskabet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig 43, Flensborg 2000, 238 s., 168 kr.

Da eleverne i de danske skoler i Sydslesvig gik hjem fra skole en mandag i oktober 1999, vidste mange af dem, at de skulle skrive dagbog om, hvad de lavede og tænkte den næste dag. Ikke i deres egen dagbog med lås på som andre ikke må kigge i, men til læreren som så ville sende den til Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Det havde på dansk og tysk opfordret alle danske sydslesvigere til at skrive dagbog tirsdag den 5. oktober 1999 og indsende den til arkivet. Helt i stil med de to indsamlinger af dagbøger som Nationalmuseet havde foretaget i Danmark. Men opfordringen gjaldt ikke kun dem som kunne identificere sig med betegnelsen danske sydslesvigere, alle i det danske mindretal, ja, alle med kontakter til mindretallet kunne være med. Og de kunne skrive på dansk, tysk eller frisisk om hvad de havde lavet i løbet af dagen, hvem de havde talt med om hvad og gerne om betydningen af det danske, sydslesvigiske og tyske for dem personligt. De kunne også give en beskrivelse af dem selv og redegøre for hvordan de stillede sig til arbejdet i mindretallet.

1635 skoleelever og 196 voksne afleverede et dagbogsblad. Det er 28% af eleverne i de danske skoler det pågældende år. De voksne udgør 1,3% af medlemmerne i Sydslesvigsk Forening (SSF), den kulturelle hovedorganisation i det danske mindretal, for nu at tage et relevant sammenligningsgrundlag, når ingen ved hvor mange der føler sig knyttet til mindretallet. Deltagerne skrev ikke kun til arkivet og eftertiden, men

også til offentligheden og samtiden, – for et halvt år efter udkom en bog med et udvalg af de indsendte dagbøger. *Dagbøger fra Sydslesvig* er ikke en lille bog, som redaktør Lars N. Henningsen beskedent betegner den i indledningen, men en flot indbundet bog på 238 sider med flerfarvede illustrationer.

Den indeholder 52 bidrag fra skoleelever hvoraf 85% er skrevet på dansk og 15% på tysk. Denne sprogfordeling afspejler at skolens dominerende sprog er dansk, men svarer ikke til elevernes førstesprog og hjemmesprog, for det er overvejende tysk. De voksne er repræsenteret med 69 bidrag, som er fordelt med 64% på dansk, 35% på tysk og et enkelt på frisisk, i øvrigt indsamlingen eneste. En fordeling, som stort set svarer til den hele indsamlingen har.

Elevdagbøgerne fylder det halve af voksendagbøgerne, og de er forsynet med foto og tegninger. Det blev alle opfordret til at supplere teksten med, men vi ser ingen fra de voksne. De giver sammen med kort over skoler og skoledistrikter i Sydslesvig et godt glimt af elever, skoler, hjem og hobbyer den pågældende dag. Elevernes køn, alder og skole står over hver tekst, og teksterne er sat sammen efter deres tematiske indhold. Det giver et fint overblik over et broget materiale, hvor mange aspekter af elevernes dagligdag under forskellige demografiske forhold kommer frem. De 29 piger og 23 drenge er i alderen otte til 18 år, men kønsfordelingen er ikke jævn, for de ti 15-18 årige er alle piger. Hvis drengene ikke har skrevet dagbog, kan det sige noget om kønnenes forskellige lyst til at fortælle om personlige forhold. Det gælder også for voksendagbøgerne. I bogen er tre fjerdedele af bidragene skrevet af kvinder. Fra 15 år og opefter er det således primært verden set fra kvindernes synsvinkel vi får et indgående kendskab til.

Men først de 8-14 åriges dagbøger. De er meget konkret beskrivende om gøremål fra de står op til de går i seng, og det kulinariske område er meget detaljeret. Det ser ud som om lærerne har foreslået at de kunne skrive om måltiderne, og om hvad de synes om maden. Følelser er således især forbeholdt kommentarer om maden, dog er en pige bange for en ny verdenskrig, Jordens undergang, kidnapning og misbrug.

Da eleverne er fra en mindretalsskole, kunne man forestille sig at de levede et liv med et bevidst forhold til dansk og tysk og gav udtryk for det. Men dagbøgerne afspejler ikke en todelt verden, for eleverne skelner ikke mellem dansk og tysk, mindretal og flertal. Når de fortæller om, at de går til ridning, står der ikke noget om, hvorvidt det er en dansk eller tysk rideskole. Heller ikke når de spiller fodbold. Nævner de klubbens navn, kan det give et fingerpeg som hos en 11-årig dreng, der spiller i FC Tarp Oeversee. Det tyske stednavn signalerer en tysk klub,

mens FDF er betegnelsen for en dansk spejderorganisation. Det går han også til. Hvor han spiller tennis og badminton, ved vi ikke. Når det kommer til skolen, er han ellers en af de få der giver en kommentar om at den er dansk: »Jeg går på en dansk skole, fordi min bedstemor og min far gik på en«. Tosprogethed får et par ord med på vejen af en elev hvis forældre er lærere på en tysk skole. Denne 12-årige synes: »Det er godt med det sydslesviger, fordi vi vokser op to sprog, og Danmark ligger jo lige hved siden af«, og tilføjer: »Men det er også nogen gange dorligt, fordi der er nogle tyskere, der laver grin af de, der er i Mindretallet«. Kun en enkelt 9-årig kommer ind på at sproget derhjemme er tysk og tilføjer: »men det gør da ikke noget, eller?«.

Dagbøgerne viser at de 8-14 årige har et aktivt liv som fjernsynet og computeren er en del af. Et spændende materiale til videre studier og sammenligninger med børns livsverden i andre befolkningsgrupper. Det gælder også på det sproglige område, hvor de autentiske tekster måske vil give et andet billede, men lærerne kan jo have været fremme med den røde pen allerede før redaktøren tog fat med sin lette redaktion af teksterne.

Vurderingen gælder også for dagbøgerne, som de 15-18-årige har skrevet. I denne aldersgruppe begynder venner og følelseslivet at dominere, og nogle af de ældste bor sammen med deres kærester. Men vi har, som tidligere nævnt, kun pigernes fortællinger. To af dem kommer ind på mindretallet. Den enes forældre er tyske, men »de synes meget godt om de gode sociale forhold, der er i de danske børnehaver og skoler«, og på det grundlag valgte forældrene mindretallet for hende. En anden har en dansk mor og en tysk far. Hun ved faktisk ikke rigtig, hvorfor hun går i dansk skole, men hun holder meget af det sydslesvigske og ser mindretallet som noget specielt. Ellers er tilhørsforholdet til mindretallet ikke noget de øvrige elever går op i. De lever i mindretallet.

I voksendagbøgerne spiller mindretallet som institution eller struktur en større rolle, og de voksnes liv og tanker viser at de forholder sig til mindretallet på mange forskellige måder. En del af de voksne lever snarere med mindretallet end i det. Det er dem som ikke har gået i dansk skole, men som har deres børn i dansk skole, eller som har valgt at blive medlem af danske foreninger som voksne. Hertil hører også de der bare kan lide det danske. To tredjedele af dem skriver på tysk. Det er også tilfældet blandt gruppen af aktive i det kulturelle og politiske danske foreningsliv, mange med bestyrelsesposter. Men de undskylder at de ikke kan nok dansk til at skrive dagbog, dvs. at de føler en moralsk forpligtelse over for mindretallet til at skrive på dansk selv om valget af sprog er frit. Deres børn har gået i dansk skole, og har de ikke selv gået der,

har en ægtefælle som regel. De lever både for og i mindretallet. Det gør den største gruppe også, men som nuværende eller tidligere funktionærer i mindretallet lever de også af det. De skriver alle på dansk, og flere af dem er vokset op i Danmark. Endelig den fjerde gruppe som lever uden for mindretallet ved at bo i Danmark, men som har rødder i mindretallet eller arbejder der.

Trods redaktion og forkortelse af originalteksterne får vi heldigvis lov til at opleve både tyske og danske tekster med afvigelser fra en højtysk norm og en dansk rigssprogsnorm. Her skal nævnes sydslesvigismerne i dansk, dvs. ord eller vendinger som er påvirket af tysk. En skriver fx »*når min klasse har lavet realeksamen*«, hvor *lavet* i stedet for *taget* skyldes en direkte ord til ord-oversættelse af det tyske *machen*. Ordet *termin* bliver også brugt om en aftale eller en mødedato. Det betyder det tyske ord *Termin*. Vi kan også læse om en *borgerforstander* fra tysk *Bürgervorsteher* og lære noget om tyske borgmestre.

De tyske tekster er kendetegnet ved at danske ord er flettet ind. Det er betegnelser for mindretallets institutioner som *dansk skole*, *Skoleforeningen*, *Fritidshjem*, men også begreber der står i bevidstheden på dansk som *boller*, ja, altså navneordet som i eksemplerne *dazu gab es Boller + Schmalzbrot* og *tolle Boller! Lecker, lecker!* Her som i andre tilfælde er danske navneord i øvrigt skrevet med stort begyndelsesbogsstav som på tysk.

Der er en hel tekst på frisisk, den eneste der er sendt ind, forståeligt nok da nordfrisisk består af en række dialekter, hvoraf nogle først for nylig har fået fastlagt et skriftsprog. En anden af dagbogsskriverne fletter dog frisiske vendinger ind i sin tyske tekst. Plattyske tekster er der ingen af, men det er i dag også primært et taleprog.

Til slut i *Dagbøger fra Sydslesvig* er der en fortegnelse over hvor mange bidrag de enkelte

skoler har indsendt, men eleverne er anonyme. De voksne står derimod anført på en liste med navn, bynavn, stilling, fødselstal og arkivnr. En gruppe pensionister i en klub er dog kun ved navn og uden arkivnr. Da de offentliggjorte bidrag er forsynet med navn og bopæl, kan de findes i listen. Forhåbentlig vidste skribenterne at et kryds ved at deres dagbog kunne publiceres nu, også indebar at deres personlige data blev offentliggjort. Lad os også håbe, at de som ikke fik deres dagbøger frem i offentligheden, kan leve med at deres bidrag ikke hørte til de bedste. Bagsideteksten oplyser nemlig at bogen samler et udvalg af de bedste tekster.

Jeg vil medgive redaktøren at dagbøgerne er gode, og han har formået at udvælge og redigere dagbøgerne så vi får et indtryk af en befolkningsgruppe med en sproglig og kulturel mangfoldighed og et mere eller mindre tæt forhold til mindretallet. Der er en stor spændvidde i dagbogsskribenternes personlige baggrund i flertallet og mindretallet, og i de livsformer, normer og værdier vi bliver præsenteret for. Det er mere interessant end repræsentativiteten, som ikke er tilstede hverken mht. køn, erhverv eller Flensborg Avis. Kvinder, lærere og abonnenter på Flensborg Avis er i overtal. Knap halvdelen af de voksne skriver således at de læser Flensborg Avis tirsdag den 5. oktober 1999, og et par elever nævner den. Den dag havde avisen ca. 3.200 abonnenter i Sydslesvig, hvilket selvfølgelig kan give et højere antal læsere. Men set i forhold til, at Sydslesvigsk Forening skønner at det danske mindretal omfatter ca. 50.000 mennesker som føler sig som danske, er det overvældende at så mange af bogskribenterne får Flensborg Avis ind ad døren om morgenen. For mig at se et tydeligt tegn på at dem som frivilligt skriver til en dagbogsindsamling hører til en gruppe for hvem det er dagligdag at læse og skrive. Det gælder langt fra alle, hverken i Sydslesvig eller i Danmark.

Karen Margrethe Pedersen